

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

«_____» _____ 2026 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Провінційне життя в Османській імперії епохи розквіту (1453-1603)»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма Освітньо-професійна програма «Історія та археологія»
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Лозова Ксенія
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Токарев Андрій
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Анотація

Попри значну кількість досліджень, присвячених історії Османської імперії, діяльності султанського двору та військовій організації, провінційний вимір залишається менш висвітленим. Саме на рівні провінцій відбувалася повсякденна взаємодія між владою та населенням, формувалися економічні практики, розвивалися локальні соціальні структури та культурні традиції. Метою роботи є комплексне визначення особливостей провінційного життя в Османській імперії, зокрема етносоціальних, економічних та адміністративних аспектів функціонування провінцій та повсякденного буття простої людини. Об'єктом роботи є провінції Османської держави доби її розквіту. Предметом дослідження став ряд проблем, які у сукупності характеризують соціальний, етнічний та економічний розвиток османських провінцій. Методологія роботи ґрунтується на цивілізаційному підході. Її основу становить поєднання загальнонаукових і спеціально-історичних підходів, які дозволяють комплексно проаналізувати особливості провінційного життя в Османській імперії у 1453-1603 рр. При написанні диплому було застосовано загальнонаукові методи: метод аналізу і синтезу, індукції та дедукції, а також системний підхід. Також використано спеціально-історичні методи: описовий, хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-антропологічний. Новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено цілісну реконструкцію провінційного життя в Османській імперії доби її розквіту (1453-1603 рр.), зокрема досліджено географічні особливості провінцій, етнічну і соціальну стратифікацію населення та особливості економічної діяльності в регіонах.

Османська імперія у XV-XVII ст. перетворилася на потужну державу,

що охоплювала території Європи, Азії та Африки. Її ядром була Анатолія, тоді як інші регіони – зокрема Румелія, а також Сирія і Єгипет – відрізнялися природними, економічними та історичними умовами. Значні розміри, географічна розрізненість і слабкий розвиток транспортних шляхів ускладнювали інтеграцію імперії, що згодом призвело до послаблення контролю над периферійними територіями.

Система управління поєднувала сильну владу султана з розвиненим провінційним апаратом, де значну роль відігравали місцеві правителі. Населення імперії було етнічно й релігійно різноманітним, а соціальна структура поділялася на привілейовані та підлеглі групи. Провінції виступали основним джерелом доходів завдяки розгалуженій податковій системі. Економіка базувалася на сільському господарстві, регіональній спеціалізації та активній торгівлі.

Повсякденне життя населення формувалося під впливом поєднання місцевих традицій і імперських інститутів. Попри централізацію, провінції зберігали культурну самобутність, що зумовлювало різноманітність османського суспільства та сприяло формуванню майбутніх національних ідентичностей.

Ключові слова: Османська імперія, 1453-1603 рр., провінції, повсякденне життя, етносоціальна історія.

Abstract

Despite the considerable number of studies devoted to the history of the Ottoman Empire, the activities of the Sultan's court, and the military organization, the provincial dimension remains less explored. It was precisely at the provincial level that everyday interaction between the authorities and the population took place, economic practices were formed, and local social structures and cultural traditions developed. The aim of this study is to comprehensively identify the peculiarities of provincial life in the Ottoman Empire, particularly the ethnosocial, economic, and administrative aspects of the functioning of the provinces and the everyday life of ordinary people. The object of the study is the provinces of the Ottoman state during its period of prosperity. The subject of the research is a range of issues which collectively characterize the social, ethnic, and economic development of the Ottoman provinces. The methodology of the study is based on the civilizational approach. Its foundation consists of a combination of general scientific and special historical approaches, which make it possible to comprehensively analyze the peculiarities of provincial life in the Ottoman Empire during 1453-1603. In writing the thesis, the following general scientific methods were applied: analysis and synthesis, induction and deduction, as well as a systemic approach. Special historical methods were also used: descriptive, chronological, historical-genetic, historical-comparative, and historical-anthropological methods.

The novelty of the study lies in the fact that, for the first time, a holistic reconstruction of provincial life in the Ottoman Empire during its peak period (1453-1603) has been carried out, including an examination of the geographical features of the provinces, the ethnic and social stratification of the population, and the characteristics of economic activity in the regions.

In the fifteenth-seventeenth centuries, the Ottoman Empire transformed into a powerful state encompassing territories in Europe, Asia, and Africa. Its core was Anatolia, while other regions – particularly Rumelia, as well as Syria and Egypt – differed in their natural, economic, and historical conditions. The vast size, geographical fragmentation, and underdeveloped transport routes complicated the integration of the empire, which eventually led to the weakening of control over peripheral territories.

The system of governance combined the strong authority of the Sultan with a developed provincial administrative apparatus, in which local rulers played a significant role. The population of the empire was ethnically and religiously diverse, while the social structure was divided into privileged and subordinate groups. The provinces served as the main source of income due to the extensive taxation system. The economy was based on agriculture, regional specialization, and active trade.

The everyday life of the population was shaped by the interaction of local traditions and imperial institutions. Despite centralization, the provinces preserved their cultural distinctiveness, which determined the diversity of Ottoman society and contributed to the formation of future national identities.

Keywords: Ottoman Empire, 1453-1603, provinces, everyday life, ethnosocial history.

Зміст

Вступ.....	6
Розділ 1. Географія османського світу у 1453-1603 рр.....	24
1.1. Румелія та Анатолія.....	26
1.2. Азія та Африка.....	31
1.3. Характерні особливості центральних та арабських провінцій....	36
1.4. Значення географічних умов.....	39
1.5. Логістика.....	44
Розділ 2. Етнічний, соціальний та економічний вимір провінцій...	48
Розділ 3. Людина османської імперії.....	68
Висновки.....	89
Список використаних джерел та літератури.....	93
Додатки.....	102

Вступ

Османська держава, що постала на початку XIV ст. на руїнах сельджуцького державного утворення в Анатолії, упродовж XV ст. значно розширила свої територіальні володіння, поширивши владу на землі Візантійської імперії. Вирішальним етапом її становлення стало падіння Константинополя, після чого Османська держава перетворилася на одну з найпотужніших політичних сил Європи та Близького Сходу.

У XVI ст. та частково XVII ст. Османська імперія досягла апогею своєї могутності. Ефективна система управління, централізована адміністрація та сильна армія забезпечили їй можливість не лише утримувати значні території, але й здійснювати активну зовнішню політику. У цей період імперія становила постійну військово-політичну загрозу для європейських та східних держав, що зумовлювало її вагомую роль у міжнародних відносинах ранньомодерної доби.

Територіальні володіння Османської імперії охоплювали значні простори Середземномор'я, Північної Африки, Балканського півострова, Близького Сходу та узбережжя Чорного моря. Такий масштаб держави визначав її як одну з останніх великих імперій Старого світу, яка успадкувала та трансформувала політичні й культурні традиції попередніх цивілізацій, зокрема Римської та Візантійської держав, а також Арабського халіфату.

Попри значну кількість досліджень, присвячених історії імперії, діяльності султанського двору та військовій організації, провінційний вимір залишається менш висвітленим. Саме на рівні провінцій відбувалася повсякденна взаємодія між владою та населенням, формувалися економічні практики, розвивалися локальні соціальні структури та культурні традиції. У цьому контексті особливого значення набуває звернення до підходів

соціальної історії, що дозволяють дослідити життя «звичайних людей» і механізми функціонування імперії на місцях.

Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного аналізу провінційного життя як важливого елементу імперської системи, що забезпечував її стабільність і довготривале існування. Дослідження цієї проблематики сприяє глибшому розумінню взаємозв'язків між центром і периферією, а також ролі локальних чинників у розвитку держави.

Об'єктом роботи є провінції Османської держави доби її розквіту.

Предметом дослідження став ряд проблем, які у сукупності характеризують соціальний, етнічний та економічний розвиток османських провінцій.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період розквіту Османської імперії від захоплення Константинополя до початку внутрішніх криз на початку XVII ст., тобто від 1453 р. до 1603 р.

Територіальні рамки роботи обмежуються територією Османської держави в період її найбільшої експансії – від Південно-Східної Європи (Балканського регіону) через Малу Азію до Близького Сходу та Північної Африки, включаючи адміністративно-територіальні одиниці (вілайєти та санджаки), у межах яких формувалися соціально-економічні, культурні та управлінські особливості провінційного життя.

Дослідження провінційного життя в період розквіту Османської імперії ґрунтується на широкому колі різнотипних **джерел**, які можна умовно поділити на декілька груп: документальні, наративні та археологічні.

На перше місце, безумовно, слід поставити документальні джерела. По перше, до нас дійшли збірки законів, виданих багатьма османськими султанами, що регулювали податки, земельні відносини та статус населення в

провінціях¹. Зокрема, розпорядження Ахмеда I вказують на зловживання владою провінційних намісників². Слід зазначити, що в них враховувалися особливості провінцій, що й було відбито у створенні цих спеціальних законоположень, у яких відбивалася специфіка місцевих умов. Кодифікація провінційного життя набула остаточних рис у період правління Сулеймана I, коли вся система османського військово-політичного устрою повністю склалася³.

Усі суттєві питання землекористування та оподаткування регулювалися провінційними законоположеннями – канун-наме, які складалися і затверджувалися для кожного санджаку або вілайєту окремо. Наприклад, канун-наме вілайєту Шам (Дамаск), що відноситься до 1487 р., містило точні розміри всіх податків, а також визначення можливих особливих ситуацій, при яких ці податки можуть збільшуватися або зменшуватися⁴. Провінційне законоположення визначало і сезон, у який мали стягуватися ті чи інші податки відповідно до умов землеробства та часу збору врожаю різних культур. Визначалися безпосередньо права тимаріотів стосовно податного населення. В них точно фіксувалися основні правила, що стосуються системи землекористування. Особливі статті обумовлювали принципи та розміри оподаткування кочових племен⁵.

¹ Книга законов Селима I / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1969; Книга законов султана Мехмеда II Фатиха // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 17-22; Книга законов султана Сулеймана Кануни // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 22-37.

² Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба, А. Н. Гаркавец, М. С. Мейер. Москва, 1984. С. 102.

³ Книга законов султана Сулеймана Кануни // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 22-37; Sultan Suleiman's Imperial Letter of Victory / ed. Z. Atçıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 280-287.

⁴ Законоположение вилайета Шам (Дамаск) // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 77-81.

⁵ Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 56-61; Законоположение ливы Мосул // Аграрный

Фетви османських шейх уль-ісламів є важливими нормативно-правовими джерелами для дослідження провінційного життя Османської імперії XVI ст., оскільки відображають практичне застосування шариату у поєднанні з державними законами. У цих юридичних висновках регулювалися земельні відносини, податки, статус немусульманського населення та взаємини між владою і підданими, що дозволяє зрозуміти механізми функціонування провінційної системи та підтримання соціального порядку. Водночас фетви демонструють гнучкість османського управління, зокрема легітимацію тімарної системи та економічної політики держави¹.

Особливе місце займає географічний твір Катіба Челебі, який містить систематизований опис османських територій, її провінцій, міст, природних умов і торговельних шляхів. Це джерело дозволяє досліджувати просторову організацію імперії та роль провінцій у економічній і політичній структурі держави. При цьому воно має компілятивний характер, оскільки поєднує різні джерела та авторські уявлення, що вимагає критичного підходу до його використання².

Найбільш значимим для нашої теми серед наративних джерел є фундаментальна праця знаменитого турецького мандрівника Евлії Челебі «Книга подорожі» (Сейяхат-наме). Вона містить надзвичайно детальні описи міст, сіл, адміністративних одиниць і населення. Автор, подорожуючи різними регіонами імперії, фіксував особливості місцевого управління, стан інфраструктури, розвиток ремесел і торгівлі, а також етнічний і релігійний

строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 63-70; Закон о сипахи вилайета Рум // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 61-63.

¹ Fatwas of the Ottoman Shaykh al-Islams / ed. N. Antov // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 32-54; Ebussuud Efendi's fatwas / ed. A. Atıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 97-106.

² Hagen G., Dankoff R. An Ottoman Cosmography. Translation of Cihānumā. Leyden, 2021.

склад населення. Завдяки цьому джерело дозволяє реконструювати не лише економічні та адміністративні аспекти, але й повсякденне життя провінцій, включно з побутом, звичаями, святами та міжконфесійними відносинами. Особливу цінність становить те, що Евлія Челебі звертає увагу на регіональні відмінності, демонструючи різноманітність соціокультурного середовища Османської імперії. Водночас «Книга подорожі» має виразний літературний характер і потребує критичного підходу при використанні. Евлія Челебі часто вдається до перебільшень, риторичних прикрас і включає елементи фольклору або легенд, що може впливати на достовірність окремих описів¹.

Деякі наративні джерела досить близькі за своїм змістом з документальними. Як наприклад, «Асаф-наме» (Книга про Асафа) – політико-економічний трактат XVI ст., написаний великим візиром Османської імперії Лютфі-пашою. Це дидактичний твір, описує ідеальне управління державою, права та обов'язки візира, а також стан економіки та правосуддя за султана Сулеймана I. Тут також порушуються питання щодо адміністративного управління, оподаткування та правосуддя в провінціях².

Трактат Алі Чауша розкриває сутність тімарної системи. Автор показує, що ця система виконувала не лише військову, але й адміністративну функцію, забезпечуючи контроль над провінціями та інтеграцію місцевого населення до імперської структури. Водночас Алі Чауш вказує на поширення

¹ Евлія Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва, 1961. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины; Евлія Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва, 1979. Вып. 2: Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья; Евлія Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва, 1979. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана; Евлія Челеби. Книга путешествий Евліи Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641-1667 гг.) / пер. с осман. яз. М. Б. Кизилов. Симферополь, 1996; Евлія Челеби. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). / пер. с осман. яз. Е. В. Бахревского. Симферополь, 2008; Евлія Челеби. Описание Северного Кавказа (Извлечения из сочинения «Сейяхат-наме») / сост. К. Ю. Рахно. Москва, 2011.

² «Книга об Асафе» везира Лютфи-паши (извлечения) // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 128-130.

корупції і зростання зловживань з боку місцевої адміністрації. Таким чином, джерело дозволяє зрозуміти механізми функціонування провінційної влади та її роль у підтриманні стабільності держави¹.

Деякі дані про провінційне життя зберігають збірки численних поетів Османської держави цієї доби. Ці джерела демонструють роль функціонування системи патронату та взаємозв'язок між адміністративною службою і літературною діяльністю, що було характерним для османського суспільства. Однак самі тексти мають суб'єктивний і літературний характер, хоча і залишаються цінними для аналізу культурного виміру провінційного життя².

Різноманітна інформація міститься у працях іноземців, які відвідували Османську імперію у досліджуваний час.

Наприкінці XV ст. Костянтин Михайлович, серб за походженням, потрапив у турецький полон, де його забрали до яничарського війська. Повернувшись до дому він склав мемуари, в яких знайшли своє відображення функціонування османської військової машини та механізми

¹ Трактат Али Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 92-128.

² Aşık Çelebi's Assemblies of Poets (Meşairü'ş-Şuara) / ed. H. Bihîşt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 500-504; Azmizade Haleti's Divan / ed. B. Açıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 428-449; Bitlisi's the Essence of Kingship / ed. H. Tilmaz // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 193-201; Jalal al-Din Davani on Establishing the Existence of the Necessary Being / ed. A. Bdaiwi // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 319-335; Hakiki. Book of Guidance / ed. F. Betul Yavuz // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 150-159; Latifi's Biography of Poets and Beacon for Versifiers (Tezkiretü'ş-Şuara ve Tabsiratü'n-Nuzama) / ed. H. Bihîşt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 498-500; Sehi's Eight Paradises / ed. H. Bihîşt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 498.

інтеграції підкореного населення через службу в османській армії¹.

Цікаво, що у другій половині XVII ст. свої спогади про перебування у османському полоні залишив невідомий виходець з Московського царства і в свою чергу вказав на суттєві зміни, що сталися в провінційному управлінні, зокрема, на кризу тімаріотської системи².

Свій опис Османської імперії зробив і Ожье Гіслен де Бусбек, який перебував при дворі османських султанів як посол Священної Римської імперії. У своїх листах автор детально описує політичний устрій, а також торкається питань провінційного управління та соціально-економічного становища населення. Його спостереження дозволяють побачити Османську імперію очима освіченого європейця та містять цінні порівняння з європейськими порядками, що допомагає краще зрозуміти специфіку османської держави³.

Подорожні записи італійських мандрівників кінця XV ст. Бернардо Мікелоззі та Бонсіньоре Бонсіньорі відображають їхні враження від територій Османської імперії на ранньому етапі її розширення. У цих описах містяться відомості про міста, торговельні шляхи, релігійні практики, а також особливості повсякденного життя населення, що дозволяє реконструювати соціокультурне середовище провінцій та рівень їхньої інтеграції у середземноморський світ⁴.

Особливу роль для аналізу повсякденного життя в османських провінціях грають археологічні пам'ятки. Чималі залишки османської

¹ Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / пер. А. И. Рогова. Москва: Наука, 1978.

² Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII века / под ред. П. А. Сырку // Православный палестинский сборник. Санкт-Петербург, 1890. Т. 10, вып. 30.

³ The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador / Ed. Ch. Foster. London, 1881. Vol. 1.

⁴ Borsook E. The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497-1498) // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 1973. 36. P. 145-197.

архітектури дозволяють реконструювати матеріальні аспекти існування населення, які часто недостатньо відображені в письмових документах, релігійне життя, характер ремесел і торгівлі, особливості забудови міст і сіл, а також соціальну диференціацію населення. Особливу цінність мають археологічні дані щодо інфраструктури (караван-сараї, дороги, ринки), які свідчать про інтеграцію провінцій до загальноімперських економічних мереж¹.

Сюди ж слід віднести і нумізматичні дані, які визначають рівень економічного розвитку провінцій².

Праця Ф. Тешнера присвячена реконструкції дорожньої мережі Анатолії. Автор публікує адміністративні документи, подорожні описи та географічні матеріали для відтворення основних торговельних шляхів, які поєднували провінції з центром імперії³. Все це, безперечно, дозволяє простежити, як транспортна інфраструктура забезпечувала економічні зв'язки, мобільність населення, функціонування торгівлі та ефективність державного управління.

Отже, джерельна база дослідження є комплексною та різноплановою. Найбільш інформативними є документальні джерела, які дозволяють реконструювати економічні та соціальні аспекти життя провінцій. Наративні джерела, як і археологічні, виконують допоміжну функцію і потребують більш критичного аналізу. Поєднання цих різних типів джерел дає можливість всебічного вивчення нашої теми.

¹ Crane H. Art and Architecture, 1300-1453 // The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453) / Ed. K. Fleet. Cambridge, 2009. P. 266-352; Атыл Э. Османское искусство и архитектура // История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. Москва, 2006. Т. 2. С. 438-569.

² Богуславский Г. С., Янов Д. М. Акче Османской империи последней четверти XV – первой четверти XVII вв. (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) // Древнее Причерноморье. Одесса, 2013. Вып. 10. С. 55-68.

³ Taeschner F. Osmanlı Kaynaklarına Gore Anadolu Yol Ağı. 50 Tablo ve 2 Harita ile Birlikte. Istanbul, 2010.

Історіографія історії Османської імперії доби розквіту досить значна, хоча і має свою специфіку. За декілька століть в її межах виникло багато підходів та напрямів, вивченню та аналізу були піддані найрізноманітніші аспекти існування Блискучої Порти.

Перші праці з'являються в XVI-XVIII ст. і були представлені як османськими хроністами, так і європейськими авторами, які часто описували імперію крізь призму зовнішнього сприйняття. Одним з них був французький просвітитель Ш. Монтеск'є, він розглядав Османську імперію як «деспотичну» та статичну державу, схильну до занепаду¹.

На основі таких уявлень у XIX – на початку XX ст. вже виник науковий напрям, що згодом отримав назву «орієнталістська традиція», який значною мірою був пов'язаний з колоніальним світоглядом та політичними інтересами європейських держав.. Найяскравішим його представником став автор фундаментальної «Історії Османської імперії», Й. фон Хаммер-Пургшталь, який, попри значний внесок у введення джерел до наукового обігу, інтерпретував історію імперії через призму поступового занепаду після XVI ст. Він підкреслював деспотичний характер влади султана та нестабільність державних інститутів, бо, на його погляд, Османська імперія була «відсталою» політичною системою, що не відповідала європейським стандартам розвитку².

Перша половина XX ст. в історіографії Османської імперії характеризується переходом від орієнталістських концепцій XIX ст. до наукового аналізу. На тлі розпаду імперії та створення Турецької республіки формується національна історіографія, пов'язана з ідеями Кемаля Ататюрка. Одночасно розвивається джерельна база і починається систематичне

¹ Монтеск'є Ш. О духе законов. Москва, 1900.

² Hammer-Purgstall J. von. Geschichte des osmanischen Reiches. Wien, 1829-1831. Bd. 4-6.

вивчення архівів. У цей період виникають протиріччя між ідеологічним та науковим підходами, що у результаті призвело до становлення сучасної османістики. Прикладом таких досліджень є праця А. Кримського «Історія Туреччини» – одна з ключових робіт української орієнталістики початку ХХ ст., у якій автор поєднав науковий аналіз, джерелознавство і культурний підхід до історії Османської імперії. Він прагнув відійти від європоцентричних уявлень, розглядаючи Османську імперію як складну політичну і культурну систему, в результаті чого критикував теорію «занепаду» і приділяв значну увагу культурі та релігії¹.

З середини ХХ ст. виникає класична школа в рамках сучасної османістики. Її засновником, безперечно, слід вважати турецького історика Г. Інгалджика. В його роботах Османська імперія розглядається як чітко організована централізована система, він зосереджує увагу на тімаріотській системі, як основі провінційного устрою². Також автор вперше дослідив економічну структуру провінцій та показав механізми контролю центру над периферією³. При цьому слід зазначити, що Г. Інгалджик приділяв недостатньо уваги до локальної специфіки та робив акцент на державі, а не на повсякденному житті, хоча в цілому турецький історик, насправді, заклав фундамент для всіх подальших досліджень провінцій.

Багато узагальнюючих робіт базуються на підходах Г. Інгалджика, намагаючись критично переосмислити «занепад» та підкреслюючи тривалу адаптивність імперії та її складну внутрішню динаміку, й часто-густо враховують соціальні, культурні та глобальні аспекти розвитку провінцій

¹ Кримський А. Історія Туреччини. Київ-Львів, 1996.

² Інгалджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600. Київ, 1998.

³ Inalcik H. «Arab» Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century // *Revue d'histoire maghrebine*. 1983. Т. 31-32. Р. 256-270.

Османської держави¹.

Марксистський погляд на розвиток османських провінцій представлений у роботах радянських вчених. Вони часто розглядали еволюцію Османської імперії як процес піднесення, розквіту та подальшої кризи, зумовленої внутрішніми соціально-економічними суперечностями та посиленням європейського впливу. Найбільший акцент вони робили на специфіці «феодальних» відносин, ролі держави у контролі над землею та експлуатації населення. Зокрема, така точка зору представлена у колективній монографії «Османська імперія та країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи у XV-XVI ст.» та книзі Ю. А. Петросяна «Османська імперія. Могутність і загибель»². Проте радянських вчених цікавили й інші аспекти османської історії. Як приклад, можна привести наукові дослідження І. Є. Петросян, присвячені участі яничарських військ у провінціальному житті доби розквіту та їхнього впливу на економічні та етнорелігійні та соціальні обставини³.

В свою чергу, радянський дослідник М. О. Іванов сформулював концепцію «арабо-османського феодалізму», виділяючи його типологічні особливості: слабкість приватної земельної власності, значна роль держави та військово-адміністративної системи. Крім того, при аналізі системи міллетів історик розглядав Османську імперію як гнучку модель управління багатоетнічним суспільством, і нарешті, завоювання арабських країн – як

¹ Finkel C. *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*. London, 2005; Кинросс Л. *Расцвет и упадок Османской империи* / пер. с англ. Москва, 1999; Хитцель Ф. *Османская империя* / пер. с фр. Москва, 2006; Буке О. *Османская империя. Шесть веков истории* / пер. с фр. Москва, 2014.

² *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.* Москва, 1984; Петросян Ю. А. *Османская империя. Могущество и гибель*. Санкт-Петербург, 2017.

³ Петросян И. Е. *Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в.* // *Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока*. Москва, 1984. С. 185-191; Петросян И. Е. *Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI-XVII вв.* // *Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: сб. науч. статей*. Москва, 1986. С. 66-71; Петросян И. Е. *Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV - начало XVII в.)*. Санкт-Петербург, 2019.

інтеграцію регіонів до адміністративної, економічної та релігійної системи імперії¹.

Збірник «Християни та іудеї в Османській імперії» став класичною працею в рамках османістики. В різних статтях було проаналізовано становище немусульманських громад у межах імперської системи через призму концепції міллетів. В результаті автори показали, що християни та іудеї були інтегровані в османське суспільство як юридично оформлені конфесійні спільноти з автономією у питаннях релігії, освіти та внутрішнього самоврядування, але водночас перебували в ієрархічній системі з обмеженнями політичних прав і підвищеним податковим навантаженням. Також були розглянуті питання щодо правового статусу цих груп, їхню роль у економіці, міському житті та міжконфесійних взаємодіях².

Практично першим опитом вивчення окремих питань в рамках провінціальної системи стала монографія А. Коена та Б. Льюїса, присвячена населенню та податковій системі у палестинських містах в XVI ст. Автори, спираючись на османські податкові реєстри (дефтери), реконструюють взаємозв'язок між чисельністю населення, конфесійним складом і фіскальними надходженнями. Вони вказують на високий рівень адміністративної організації османської держави та спростовують уявлення про економічну відсталість³.

Цей же підхід отримав популярність і неодноразово використовувався надалі. Зокрема, у роботі Х. Джабанкаль аналізується суспільство та політика османського міста Айнтаб (суч. Газіантепе), розташованого на кордоні Турції

¹ Иванов Н. А. Свободные и податные племена Северной Африки в XIV-XVI вв. // Арабские страны. История. Москва: Наука, 1963. С. 64-72; Иванов Н. А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Народы Азии и Африки. 1978. № 3. С. 47-59; Иванов Н. А. Система миллетов в арабских странах (XVI-XVIII вв.) // Восток. 1992. № 6. С. 29-41; Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. Москва, 2001.

² Christians and Jews in the Ottoman Empire / Eds. B. Braude, B. Lewis. London, 1982.

³ Cohen A., Lewis B. Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, 1978.

та Сирії¹. В свою чергу М. Куру дослідив географію, демографічний розвиток та умови праці в Анатолії XVI ст.². Також в колективній монографії болгарських вчених розглядається взаємозв'язок економіки та культури харчування в балканських провінціях Османської імперії³.

Вагомий внесок у вивчення провінціального життя Османської імперії у період, що досліджується, зробила німецька вчена С. Фарокі. Її праці репрезентують сучасний етап соціокультурної історіографії Османської імперії, де авторка послідовно відходить від традиційної політико-династичної історії на користь аналізу повсякденного життя, соціальних практик і взаємодії імперії з навколишнім світом. Зокрема, С. Фарокі зосереджується на «підданих султана», тобто міському та сільському населенні та локальних спільнотах, показуючи Османську імперію як багаторівневу соціальну систему, де повсякденні практики, економічні зв'язки та культурні норми відігравали не меншу роль, ніж державні інститути⁴.

Багато праць сучасних істориків присвячено економічному розвитку провінцій у добу розквіту Османської імперії. Головна увага у них звертається на фінансову систему як основу влади, податки, як ключовий механізм взаємодії центру і провінцій та легітимність влади, що залежить від ефективності управління. Все це привело до нового погляду на економіку османських провінцій⁵.

¹ Canbakal H. *Society and Politics in an Ottoman Town. Ayntab in the Seventeenth Century*. Leyden, 2007.

² Kuru M. A «Magnificent» Climate: Demography, Land and Labour in Sixteenth-Century Anatolia // *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* / Eds. O. Inal, Y. Kose. Winwick, 2019. P. 35-57.

³ *Earthly Delights. Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe, c. 1500-1900* / Eds. A. Jianu, V. Barbu. Leyden, 2018.

⁴ Faroghi S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *International Journal of Middle East Studies*. 1982. Vol. 14/4. P. 523-539; Faroghi S. *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. Cambridge, 1994; Faroghi S. *The Ottoman Empire and the World Around It*. London-New-York, 2004.

⁵ McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge, 1981; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Vol. 2. 1600-1914 / Eds. H. Inalcik, D.

Антропологічний підхід до вивчення життя в османських провінціях демонструє книга американського професора Р. Данкоффа, присвячена вивченню «османського менталітету». Аналізуючи «Книгу подорожі» Евлії Челебі, автор реконструює не лише світогляд османської еліти XVII ст., а й різні культурні впливи в рамках провінціальної системи, де значно перепліталися турецькі та місцеві уявлення про простір, релігію, владу, знання і соціальні норми¹.

В свою чергу К. Баркі пропонує інноваційний порівняльний підхід до Османської імперії, розглядаючи її як «імперію відмінностей», яка будувала свою стабільність на узаконеному різноманітті. Британська вчена підкреслює роль гнучких форм управління, переговорів між центром і периферією та використання локальних еліт, що дозволяло імперії ефективно контролювати великі території без жорсткої уніфікації. Порівнюючи Османську державу з іншими імперіями ранньомодерного часу, вона доводить, що її модель була не відсталою, а альтернативною формою політичної організації, заснованою на балансі між централізацією та автономією².

Робота ізраїльського вченого Х. Гербера відображає перехід сучасної османістики до мікроісторичного та соціально-правового аналізу, де держава постає не як моноліт, а як динамічна структура взаємодій і компромісів. Автор вказує, що Османська імперія функціонувала не лише як централізована бюрократична система, а як складний механізм постійних переговорів між центральною владою, місцевими елітами та різними соціальними групами, включно з немусульманським населенням. Особливу увагу Х. Гербер приділяє правовій практиці, яка демонструє гнучкість

Quataert. Cambridge, 1997; Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453 // The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453) / Ed. K. Fleet. Cambridge, 2009. P. 227-265; Michel N. L'Egypte des villages autour du seizieme siecle. Louvain, 2018.

¹ Dankoff R. An Ottoman Mentality. The World of Evliya Celebi. Leyden, 2006.

² Barkey K. Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective. Cambridge, 2008.

османської системи та її здатність адаптуватися до різних регіональних умов¹.

Взагалі слід відзначити нову тенденцію в османістиці, а саме появу в останні два десятиліття багатьох колективних монографій, які розглядають історію Османської імперії з різноманітніших сторін, спираючись на новітні підходи. При цьому проблеми, пов'язані з розвитком провінцій, займають в них важливе місце. Серед найважливіших слід назвати такі дослідження, як спільна праця ведучих сучасних турецьких істориків «Історія Османської держави, суспільства та цивілізації» за редакцією Е. Іхсаноглу², перший том «Кембріджської історії Турції»³, збірник статей «Османська Європа»⁴. Окремо потрібно зупинитися на колективній монографії за редакцією О. Інала і Я. Косе, що репрезентує новітній напрям османістики – екологічну історію, у межах якої Османська імперія розглядається як система взаємодії людини, держави та природного середовища. Різні автори досліджують, як кліматичні зміни, використання земель, лісові ресурси, водні системи та аграрні практики впливали на політичну владу, економіку та соціальні відносини, демонструючи, що екологічні фактори були не фоном, а активним чинником історичного розвитку⁵.

Сучасні українські дослідники вивчають історію Османської імперії більш через призму взаємовідносин Близької Порти з українськими землями⁶. Проте економічний розвиток провінцій доби розквіту також не

¹ Gerber H. *State and Society in the Ottoman Empire*. Farnham, 2010.

² История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. Москва, 2006. Т. 1: История Османского государства и общества.

³ The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. *Byzantium to Turkey (1071-1453)* / Ed. K. Fleet. Cambridge, 2009.

⁴ Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa / Eds. A. Helmedach et al. Leipzig, 2014.

⁵ *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* / Eds. O. Inal, Y. Kose. Winwick, 2019.

⁶ Серета А. Османская экспансия в Северо-Западном Причерноморье в XV-XVII в. // *Bulgarian Historical Review*. 2009. Т. 37,1-2. С. 3-23; Ostapchuk V. The Zaporozhian Cossacks and the Dnipro River Refugium // *Mediterranean Rivers in Global Perspective* / Eds. M. Koller et al. Paderborn, 2019. P. 273-302.

залишається без уваги¹.

Таким чином, потрібно зазначити, що історіографія провінційного життя в період розквіту Османської імперії почала формувалася лише в останні 50 років. До цього провінції розглядалися на тлі обзору усієї османської історії. Цей процес був поступовим та відображав зміну наукових підходів – від політико-описових до соціально-економічних, антропологічних та мікроісторичного аналізу. При цьому ще до сьогодні, як не дивно, відсутня узагальнююча робота, присвячена аналізу османських провінцій у цілому, що дає нам змогу звернутися до вивчення цієї теми.

Метою даної роботи є комплексне визначення особливостей провінційного життя в Османській імперії, зокрема етносоціальних, економічних та адміністративних аспектів функціонування провінцій та повсякденного буття простої людини, у зв'язку з чим слід вирішити такі **завдання**: розглянути характерні особливості османських провінцій у 1453-1603 рр.; показати значення географічних умов для розвитку Османської імперії епохи розквіту; проаналізувати логістику османських провінцій даної доби; визначити етнічні групи, які проживали та теренах Блисучої Порти; схарактеризувати соціальні відноси та економічний розвиток провінцій, їхні торговельні зв'язки; показати повсякденне життя різних верств та етнічних груп в османських провінціях у 1453-1603 рр..

Новизна роботи визначається станом історіографії питання на поточний момент і полягає в тому, що вперше здійснено цілісну реконструкцію провінційного життя в Османській імперії доби її розквіту (1453-1603 рр.), зокрема досліджено географічні особливості провінцій, етнічну і соціальну стратифікацію населення та особливості економічної діяльності в регіонах.

¹ Моргун О. Становление откупной системы и чифтлик в Османской империи (конец XVI-XVIII вв.) // Вісник Харківського національного університету. 2014. Серія «Історія». Вип. 49. С. 106-119.

Методологія та методи дослідження. Методологія роботи ґрунтується на цивілізаційному підході. Її основу становить поєднання загальнонаукових і спеціально-історичних підходів, які дозволяють комплексно проаналізувати особливості провінційного життя в Османській імперії у 1453-1603 рр. Робота базується на принципах історизму, об'єктивності та системності, що забезпечує всебічний розгляд соціально-економічних, адміністративних і культурних процесів у провінціях.

При написанні диплому було застосовано такі загальнонаукові методи: метод аналізу і синтезу – для узагальнення наукових підходів до вивчення Османської імперії та виділення ключових аспектів провінційного життя; методи індукції та дедукції – для переходу від окремих фактів до загальних висновків, а також системний підхід – для розгляду провінцій як складових єдиної імперської структури.

Також були використані спеціально-історичні методи. Описовий метод застосовувався для упорядкування загальної канви подійної історії Османської імперії у 1453-1603 рр. За допомогою хронологічного методу встановлюється періодизація цієї доби. Історико-генетичний метод дав можливість дослідити розвиток провінційного устрою та соціальних відносин у динаміці. Історико-порівняльний метод був використаний для виявлення регіональних особливостей різних провінцій Османської імперії. Застосування історико-антропологічного методу дало змогу проаналізувати повсякденне життя населення османських провінцій, їхні соціальні практики, ментальні уявлення, традиції та поведінкові моделі.

Структура роботи відповідає поставленим цілям та завданням. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку джерел і літератури.

Розділ 1. Географія османського світу

Османські провінції – «володіння під захистом султана» (*memalik-i mahruse*) сягали колосальних масштабів – у першій половині XVII ст. їхня площа становила приблизно три мільйони квадратних кілометрів, тобто більш ніж учетверо перевищувала територію сучасної Туреччини. Османська імперія охоплювала простори від підніжжя гір Атласу на заході до кордонів Іранського нагір'я на сході, а з півночі простягалася від витоків Дністра аж до нільських порогів поблизу Асуана на півдні. Її влада поширювалася на дві третини берегової лінії Середземного моря, що дорівнює понад 12 тис. км континентального узбережжя, не враховуючи численних островів (рис. 1).

У різні періоди імперія повністю або частково контролювала землі багатьох сучасних держав. На Балканах та у Східному Середземномор'ї це були території нинішніх Болгарії, Сербії, Боснії і Герцеговини, Хорватії (частково), Косова, Чорногорії, Північної Македонії, Албанії, Греції та Кіпру. У Центральній Європі – землі сучасних Угорщини, Румунії, Молдови, Придністров'я та південного заходу України. В Азії під османським контролем опинялися Туреччина, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Сирія, Ліван, Йорданія, Ізраїль, Палестина, Ірак, Кувейт, частина Аравійського півострова та узбережжя Червоного моря до Ємену. В Африці – Єгипет, Північний Судан, частина узбережжя Еритреї, Туніс, північ Алжиру та окремі райони Лівії.

Про безмежність імперії згадували мандрівники, мореплавці та військові хроністи. Уявлення османських географів про світ базувалися не на сучасному поділі на континенти, а на концепції семи кліматичних зон, розташованих між екватором і полюсом. Ця космографічна система тривалий

час мала радше символічний і містичний характер, ніж практичний¹. Важливим кроком до наукового опису світу стала поява у 1646 р. праці Кятіба Челебі «Джихан-ньюма», яка вперше подала систематизований та емпіричний огляд земної кулі². Проте, до XIX ст. вона так і залишилася окремою працею, практично ніяк не вплинувши на розвиток вивчення географічних особливостей Османської імперії. Можливо, саме через це сучасні історики практично ніколи не звертаються до цього аспекту османської історії.

Дослідники, аналізуючи османські інститути, військові кампанії чи особливості міського життя, часто спираються на дихотомії, побудовані на протиставленнях – місто й село, осілі та кочові громади, центр і периферія тощо. При цьому вони недостатньо враховують реальні просторові закономірності, які Н. Мішель називає «ефективною географією»³. І хоча сучасні турецькі дослідники О. Інал та Я. Кьосе, котрі присвятили свою увагу екологічній історії Османської імперії, наголошують про переосмислення цього підходу⁴, ще й до сьогодні не існує не лише повноцінного історичного атласу Османської імперії, а й відсутні наявні дослідження «географічної історії», яка, як зазначав Ф. Бродель, дозволяє краще зрозуміти регіональні особливості великих морських та континентальних просторів, що особливо актуально для вивчення османського світу⁵. З цього, вочевидь, витикає, що для розуміння провінційного життя в Османській імперії ср. XV – поч. XVII ст. важливо не тільки розглянути багатий і різноманітний характер зайнятих

¹ Hagen G., Dankoff R. *An Ottoman Cosmography*. Translation of Cihānumā. Leyden, 2021. P. 13.

² Hagen G. *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ğihānumā*. Berlin, 2003.

³ Michel N. Introduction: ottomanisme et ruralisme // *Sociétés rurales ottomanes* / Eds. M. Afifi et al. Le Caire, 2005. P. 14.

⁴ İnal O., Köse Y. The Ottoman environments revisited // *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* / Eds. O. İnal, Y. Köse. Winwick, 2019. P. 1-14.

⁵ Бродель Ф. Средиземное море... С. 30.

територій і намітити сухопутні та морські кордони імперії в період її територіального розквіту, а й проаналізувати специфічні особливості різних регіонів та показати значення географічних умов для історичних процесів, що відбувалися в цей час.

1.1. Румелія та Анатолія

Огляд провінцій (рис. 2) розпочнемо з найважливіших регіонів імперії. Османи вживали назви Румелія та Анатолія, щоб позначати два головних регіони своєї держави, владу над якими проголосив Мехмед II. Анатолія – це територія Малої Азії, де зародилася держава беїв, що згодом перетворилася на Османську імперію. У західноєвропейській традиції термін «Мала Азія» вживається для опису великого півострова, розташованого на краю азійського материка навпроти Балкан. Цей регіон відмежовує Чорне море від Середземного, а його умовний східний кордон проходить по лінії Іскендерун-Трабзон. За цією лінією починаються внутрішні землі Близького Сходу, які з'єднують Кавказький регіон із родючими землями Плідного півмісяця.

У глибині континенту простягається велике пустельне плато, поступово змінюване горбистими і гірськими районами Вірменії – території, що сформувалася ще в пізньоантичну добу. У періоди азійських навал вірменське населення переселялося в більш захищені райони передгір'їв Тавра поблизу Харпута та Малатії, а також у Кілікійську низовину, де виникла так звана Мала Вірменія. Це були ізольовані землі з природними межами – посушливі степові плато оточували більш родючі області, придатні для беззрошуваного землеробства та сезонного скотарства, що поєднувалося

із зрошуваним господарством¹.

Анатолійський простір відзначався різноманітністю ландшафтів: центральне підвищене плато мало степовий характер, північ та південь були вкриті лісами й горами, а західне узбережжя Егейського моря відзначалося глибокими затоками й складною береговою лінією. Територія була усіяна караван-сараями, містечками й шляхами, що залишилися від сельджуків. Протягом середньовіччя цей регіон опинявся між мінливими кордонами халіфату Омейядів та Аббасидів, що робило його ареною численних вторгнень і військових сутичок.

У XI ст. до Анатолії через Іран і Верхню Месопотамію дісталися ісламізовані тюркські племена огузів. Оселившись у центральних регіонах, вони започаткували нову політичну реальність – першу «Туреччину», яка займала лише внутрішні частини півострова й разюче відрізнялася від сучасної Турецької Республіки. Після захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р. різні частини Малої Азії потрапили під владу Нікейського царства (на північному заході) та Трапезундської імперії (на північному сході). Східні землі опинилися під контролем Вірменського Кілікійського царства².

Ключовою подією, що визначила нову епоху в історії регіону, стала битва при Манцикерті 1071 р. Візантійський імператор Роман IV Діоген зазнав поразки й потрапив у полон до мусульманської армії. Сельджуцький правитель Алп-Арслан, хоча й не мав наміру активно просуватися вглиб Малої Азії – його метою була Сирія, – відкрив шлях для масової міграції тюркських племен. Візантія вже не могла контролювати ситуацію: на її землях закріпилися нові тюркські династії – Данишмендиди в північно-

¹ Буке О. Османская империя... С. 36.

² Іналджик Г. Османська імперія... С. 15-18.

східній частині центрального плато, Артукиди у верхів'ях Тигру та Євфрату, а також Мангуджакиди в Ерзінджані, Дивризі та Кемасі¹.

Найбільш потужною та культурно впливовою тюркською династією в Анатолії стали Румські Сельджукиди. Це була молодша гілка Великої Сельджуцької імперії (1038-1194 рр.), яка закріпилася на землях, захоплених Алп-Арсланом. Після Першого хрестового походу їхнє політичне ядро відступило до внутрішніх рівнин навколо Коньї та Кайсері. Уже на початку XIII ст. вони перетворилися на сильну державу, встановивши контроль над головними торговими артеріями регіону. Сельджуцькі султани вирізнялися прихильністю до мусульманської віри й водночас – повагою до грецької спадщини (багато з них мали матерів-гречанок²). Їхня доба запам'яталася розквітом ремесел, будівництва та науки.

Однак після поразки від монголів у 1243 р. Румський султанат почав занепадати. З 1277 до 1308 рр. він потрапив під владу Ільханідів – ісламізованої монгольської династії, що правила Іраном, Іраком та Східною Анатолією. Цей етап увійшов в історію як «монгольський світ» (1260-1345 рр.). Влада Ільханідів поступово ослабла, і їхні намісники проголосили незалежність, унаслідок чого Анатолія розпалася на низку дрібних, переважно кочових або напівосілих князівств. Найвпливовішими серед них були Караманіди, які наприкінці XIII ст. утвердилися на північному заході Таврських гір, згодом заволоділи Коньєю – важливим релігійним центром, де жив і помер видатний суфійський поет Джалаладдін Румі (1273 р.)³.

У Румському султанаті арабська мова використовувалася у релігійних школах (медресе), перська виконувала функцію мови високої культури, а

¹ Кримський А. Історія Туреччини... С. 11.

² Shukurov R. Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes // *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*. London, 2013. P. 133.

³ Peacock A. C. S., Nur Yıldız S. Introduction // *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* / Eds. A. C. S. Peacock,. London, 2013. P. 2.

колишня грецькомовна Мала Азія поступово переходила на тюркську. З часом турецька стала основною мовою управління, літератури та повсякденного спілкування. Зі свого опорного пункту у Віфінії на північному заході півострова османи почали просування до узбережжя Мармурового моря. Вони підкорили Нікею (Ізник), Нікомедію (Ізміт) та Прусу (Бурсу), яка стала їхньою першою столицею. У другій половині XIV ст. османські правителі поглинули сусідні емірати, які раніше конкурували між собою. Незважаючи на навалу Тимура на початку XV ст., Османська держава вистояла і згодом об'єднала всю Анатолію¹.

Термін «Балкани», що турецькою означає «гори», увійшов у широке вживання лише наприкінці османської епохи. У західноєвропейській традиції регіон називали Гемусом – гірським хребтом, який тягнеться через Центральну Болгарію до Адріатики. Арабські географи IX-X ст. описували цей край як «землю болгар» через складний рельєф і численні вододіли.

Балканське узбережжя, розташоване вздовж Динарських гір, має порізану берегову лінію та захищене низкою вузьких островів. Тут зіштовхувалися два культурні світи: на заході панували католицьке Неаполітанське королівство та Папська держава, на сході – православні греки, албанці та слов'яни, поруч із якими мешкали невеликі католицькі громади, зокрема в Рагузі (Дубровнику). Венеційська республіка контролювала моря між ними, володіючи більшістю адриатичних портів, Істрією, Далмацією та Іонічними островами².

У 1330-х рр. тюркські загони, ймовірно османські, здійснили перші рейди у Фракію та Македонію. У другій половині XIV ст. османські «похідні вожді» (удж-беї) почали закріплюватися в цьому регіоні. Цікаво, що задовго

¹ Іналджик Г. Османська імперія ... С. 27-32.

² Буке О. Османская империя... С. 39.

до цього тут оселився інший тюркомовний народ: у 1261 р. повалений сельджуцький султан Кей-Кавус II отримав від Візантії дозвіл переселитися з почтом у пониззя Дунаю, в область, яка пізніше стала відомою як Добруджа. Деякі дослідники вважають, що саме ці тюрки стали предками гагаузів – тюркомовних православних християн Молдови¹.

У XV ст. османи підкорили Сербію й Боснію та тиснули на Угорщину. Приморські райони залишалися під контролем Венеції та Рагузи, яка, щоб зберегти автономію, у 1458 р. погодилася сплачувати данину султану. Спроби просунутися далі на захід завершилися невдачами: після короткого захоплення Отранто в 1480 р. османи двічі зазнали поразки під Віднем (1529, 1683). Проте їм вдалося встановити владу над більшістю Балкан.

Наприкінці XIV ст. османські війська досягли Боснії та Герцеговини, територій зі строкатим рельєфом: родючі рівнини на півночі контрастували з кам'янистими південними землями. Далі їхнє просування охопило Албанію – гірську країну з мозаїкою князівств. Місцеві порти – Дураццо (Дуррес), Авлоня (Вльора) та Дульчіньо (Улцінь) – були базами мореплавців і піратів, які контролювали протилежні узбережжя Італії. Лише через ст., у 1479 р., османам вдалося остаточно підкорити Албанію. Подібна боротьба точилася і за Чорногорію, яку з кінця XIII ст. оспорювали сербські, венеційські та місцеві сили. Наприкінці XV ст. і вона опинилася у залежності від султана. Захоплення Пелопоннесу (Мореї) завершилося у 1460 р., коли османи ліквідували місцевий деспотат, залишивши під владою Венеції лише кілька фортець. Протягом наступних двох століть Венеція продовжувала боротьбу за Морею².

Північні кордони Балкан зазнали змін у XVII ст., коли Османська

¹ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. Москва, 1999. С. 54-55.

² Finkel C. Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923. London, 2005. P. 28.

імперія почала втрачати свої володіння в Європі. На північному заході було утворено «Румелію» – території, захоплені у Візантії та слов'янських князівств. Османи включили до своїх володінь Молдавію, Валахію, Банат, Трансільванію, а згодом і Поділля. Угорщина стала основною зоною зіткнення між Габсбургами та Османською імперією, а прикордонні землі перетворилися на арені постійних набігів¹.

1.2. Азія та Африка

У першій половині XVI ст. Османська імперія поширила свій вплив на землі Близького Сходу, відомі тоді під назвами Левант або Країни Родючого півмісяця. Цей термін підкреслював виняткові природно-географічні умови регіону. Західна його частина мала назву Біляд аш-Шам (Bilâd al-Shâm) і охоплювала території нинішніх Сирії, Лівану, Ізраїлю та Йорданії. Саме тут сформувалося культурне ядро ісламу, а не на Аравійському півострові. Уздовж узбережжя простягалася рівнина, за якою підносився гірський масив Лівану з найвищими вершинами у центральній частині. Далі на південь рельєф поступово знижувався, переходячи в пагорби Палестини. Ще далі, на схід, тягнулася широка западина, яка сполучалася з Мертвим і Червоним морями, входячи до системи Східно-Африканської рифтової долини. За нею розташовувалися високогірні плато, які поступово переходили у степи та пустелю Хамад.

Караванні шляхи, що перетинали або обходили пустелю, сходилися в родючих долинах Тигру та Євфрату – найбільших річок Західної Азії. Обидві ріки починаються в горах Анатолії та течуть у напрямку південного сходу, часом зближуючись, часом розходячись, перш ніж зійтися знову в Південній

¹ Кримський А. Історія Туреччини... С. 19.

Месопотамії. Навесні талі води з Таврських гір приносили до їхніх долин поживні мулисті відкладення, утворюючи родючі алювіальні рівнини Савад. Східна Месопотамія, хоч і відносно вузька, зрошувалася дощами та потоками із Загросу, які живили Тигр. Натомість у південних частинах рельєф був майже рівнинним, що ускладнювало дренаж і створювало труднощі для зрошення земель¹.

З античних часів у цих краях залишилася низка великих центрів – Вавилон, Селевкія, Ктесифон, а також Багдад, який за доби Аббасидів виконував роль політичного й культурного осередку ісламського світу. Ірак контролював шляхи, що вели на Іранське нагір'я через Тебріз і Керманшах, і підтримував активні торгові зв'язки із Сирією та Недждом. Важливим був і стратегічний сухопутний маршрут, що поєднував Родючий півмісяць з Аравією і слугував шляхом для паломників до Хіджазу. Водночас глибокі внутрішні райони Неджду залишалися поза безпосереднім інтересом султана – там продовжували панувати бедуїнські племена. Османські гарнізони розташовувалися переважно вздовж узбережжя Червоного моря, на Тіхамі; чим далі від моря та вище вгору, тим меншою була їхня кількість. Така присутність була зумовлена не лише релігійними мотивами – прагненням контролювати святині ісламу, – але й економічними інтересами: забезпечення стабільного постачання товарів і продовольства з Єгипту через Червоне море. На початку XVII ст. османи відмовилися від спроб підкорення зейдитського імамату, передавши йому управління Єменським нагір'ям².

У 1516-1517 рр. влада в цих землях перейшла від мамлюків до османських султанів. Разом із новими правителями сюди знову прийшли

¹ Буке О. Османская империя... С. 41-42.

² Іналджик Г. Османська імперія ... С. 138.

тюрки, але цього разу – з заходу, з Малої Азії (Руму)¹. Починаючи з XI ст., більшість володарів Сирії та Іраку за походженням, мовою та культурними традиціями не були ані арабами, ані персами. Окрім кількох курдських лідерів, таких як Нур ад-Дін та Салах ад-Дін, політичну верхівку становили тюрки-огузи, які прийняли іслам ще у X ст. Пізніше їхня роль посилилася завдяки тюркомовним мамлюкам. У 1250-1382 рр. у Єгипті та Сирії правила бахрїтська династія, владу якої називали «тюркським режимом». У казармах і палацах емірів мамлюки, незалежно від походження, переходили на тюркську мову. Османці називали прилеглі арабомовні території «Арабістаном», а місцеве населення, яке до кінця XVIII ст. майже не стикалося з зовнішніми загрозами, звикло називати прибулих османів просто «турками»².

Єгипет, одна з найрозвиненіших і найзаможніших країн того часу, за османського панування перетворився на ключову провінцію імперії – після Румелії саме він був головним джерелом фінансових надходжень до державної скарбниці. До складу єгипетських володінь входили долина Нілу аж до Асуана, лівійські оази на захід до Сиви, узбережжя Середземного моря до району Катії, а також Синайський півострів і Нубія. Центральною адміністративною точкою залишався Каїр – остання столиця країни, розташована поблизу розгалуження Нілу на кілька рукавів, що полегшувало перетин його дельти.

Хоча Єгипет природно захищався бар'єрами пісків Синайської пустелі, османські війська, попри відсутність досвіду ведення бойових дій у таких умовах, зуміли пройти її у 1517 р. Країна не перебувала в ізоляції – навпаки, вона процвітала завдяки активним торговельним шляхам. Починаючи з

¹ Cohen A., Lewis B. Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, 1978. P. 67.

² Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. Москва, 2001. С. 42.

XIV ст., Нільська долина втратила провідне значення як головна транзитна артерія, проте порти дельти залишалися тісно пов'язаними з сирійським та анатолійським узбережжям, що активно залучалося до міжнародної торгівлі¹.

У новий час Єгипет став одним із ключових центрів середземноморської економіки. Через розгалужені торгові мережі він був поєднаний із країнами Родючого півмісяця та морськими шляхами, що вели до Африки й Азії. Якщо Стамбул контролював потоки товарів у північному напрямку, відкриваючи шлях до Чорного моря та степів, то Каїр відігравав стратегічну роль як ворота до Червоного моря, святих місць ісламу й морського шляху в Індійський океан. У місто надходили товари з Хіджазу – спеції, кава, а також стратегічна сировина, як-от деревина та метали. Єгипет залишався важливим виробничим центром, зокрема текстильної промисловості. Проте найбільший інтерес султанської адміністрації викликали податкові збори: у 1527-1528 рр. саме ця провінція забезпечувала приблизно чверть усіх доходів Порти². Це різночуже відрізнялося від попередніх політичних режимів – Айюбідів і мамлюків, – для яких Єгипет був ядром меншої за масштабом держави³.

У той же час на заході Північної Африки посилювалися державні утворення Магрибу. Східні його землі перебували під владою Маринідів (1248-1472 рр.), тоді як Хафсиди (1228-1574 рр.) розширювали свої володіння в напрямку Беджаї та Константини, здійснюючи військові походи з Іфрікії. Вони спиралися на союзи з арабськими племенами та боролися між собою за право називатися халіфами. Попри вигідне геополітичне положення між Сахарою і християнськими державами Середземномор'я, цим династіям не вдалося налагодити ефективне податкове адміністрування через опір

¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 2. 1600-1914 / Eds. H. İnalcık, D. Quataert. Cambridge, 1997. P. 174-175.

² McGowan B. Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800. Cambridge, 1981. P. 107.

³ Michel N. L'Égypte des villages autour du seizième siècle. Louvain, 2018. P. 87.

місцевих громад. У XIV ст. їхні держави розпалися, а у XVI ст. зіткнулися з іспанською експансією та були підкорені османами¹.

У 1521-1574 рр. Османська імперія поширила контроль на всю прибережну смугу від Лівії до марокканських кордонів. Ці землі поділили на три адміністративні одиниці – Алжир (Cezayir-i garb), Туніс та Тріполі (Trablusgarb). У документах Порти під терміном «Магриб» розуміли гарнізони (оджаки), що розташовувалися на захід від Стамбула. Центральною провінцією став Алжир – «середній Магриб» (Mağrib ül-evsat), який межував із «далеким» (Марокко, Mağrib ül-aksa) та «ближнім» (Туніс, Mağrib ul-edna) Магрибом. Алжирська провінція поділялася на три бейліки: Тіттері (Медея) у центрі, Константину на сході та Мазуну (пізніше Маскару) на заході. Територія, підпорядкована безпосередньо дею – голові оджака, охоплювала Сахель та Мітіджу, і контролювалася корпусом яничарів².

Місцеве арабське письмо мало регіональну особливість – використовувався рідкісний стиль Mağribi nesih. Архітектура Магрибу була високо оцінена учнями Мімара Сінана, які збагачували її елементами з Анатолії та Балкан. На відміну від стереотипного уявлення, Магриб не був периферією ісламського світу: тут активно розвивалися каліграфічні стилі та інтелектуальна думка³.

Представники Порти вважали за краще триматися ближче до узбережжя і дозволяли місцевому населенню самостійно вершити закон в горах, регіоні Телліан, а також степових районах, де, від Біскри і Шотт-ель-Ходни до марокканської Мулуї, проживали скотарі. Османи рідко з'являлися в горах – в районі масиву Орес, що височить над Нижньою Сахарою і над лісистими

¹ Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко от арабского завоевания до 1830 года / пер. с франц. Москва, 1961. С. 92.

² Буке О. Османская империя... С. 49.

³ Raymond A. Tunis sous les Mouradites. La ville et ses habitants au XVII-e siècle. Tunis, 2006. P. 88-98.

пагорбами, де вели осілий спосіб життя берберомовні селяни. Не з'являлися вони і на просторах Сахари: османське представництво у Фецдані з'явилося лише з середини XIX ст., коли перед імперією постало питання про збереження колоній у новому політичному контексті¹.

На відміну від Близького Сходу, в Магрибі турки так і не перестали вважати себе чужинцями. Їхня мова була поширена там менше, ніж в Ель-Машрику («на Сході»), і використовувалася тільки для складання наказів султана і укладення міжнародних угод². Проте історія Магрибу, безперечно, становить єдине ціле з історією Османської імперії. На думку Порти, регентства залишалися османськими провінціями незалежно від визнання автономії³.

1.3. Характерні особливості центральних та арабських провінцій

Упродовж османського періоду просторове мислення населення імперії ґрунтувалося передусім на топографічних уявленнях. Люди зазвичай визначали себе через місце походження чи регіон, а не за адміністративною належністю. Система державного управління, натомість, базувалася саме на адміністративному поділі, який формував сприйняття територіальних одиниць⁴. Поділ на «центральні» та «арабські» провінції був запроваджений пізніше – він виник у працях істориків як тих, хто мешкав у цих регіонах, так і тих, хто досліджував імперію зі Стамбула⁵. Власне, за часів Османів такого офіційного поділу не існувало. Його поява пояснюється радше науковим

¹ Иванов Н. А. Свободные и податные племена Северной Африки в XIV-XVI вв. // Арабские страны. История. Москва: Наука, 1963. С. 68-69.

² Mantran R. L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du XVI-e au XIX-e siècle // Cahiers de Tunisie. 1959. Т. 26-27. Р. 331.

³ Там само. Р. 333.

⁴ Hagen G., Dankoff R. An Ottoman Cosmography... Р. 24.

⁵ Хитцель Ф. Османская империя / пер. с фр. Москва, 2006. С. 51.

розмежуванням між фахівцями: одні працювали з арабомовними архівами на територіях Близького Сходу та Північної Африки, інші – з османсько-тюркськими документами в Туреччині та на Балканах. Такий поділ відображав реальну мовну ситуацію в імперії.

Найпоширенішою розмовною мовою на землях Плодючого півмісяця та Магрибу була арабська, хоча в першому регіоні паралельно використовувалися курдська, перська, вірменська та арамейська мови, а в другому – берберська та іспанська. У центральних областях арабська мова була поширена лише серед освічених верств – богословів, науковців та невеликої частини чиновників. Турецька, попри свій статус офіційної мови імперії, в арабських провінціях майже не побутувала. Нею користувалися здебільшого військові, урядовці, торговці, суфії та студенти, які прибували з центральних земель¹.

Центральні провінції охоплювали території, що раніше входили до складу Візантії, тобто Руму («країни римлян»). Вони утворювали єдиний культурно-адміністративний простір, який об'єднував Анатолію та Балкани. Турецька присутність у цих землях була давньою, а мережа доріг, караван-сараїв і поштових станцій забезпечувала активне пересування. Місцевість здебільшого була гірською та пересіченою, особливо в Східній Анатолії, де зимові умови часто ускладнювали рух. Усі основні маршрути, за винятком морських шляхів уздовж Егейського, Мармурового та Чорного морів, проходили суходолом².

На противагу їм, так звані «арабські провінції» вважалися менш інтегрованими до «земель під покровительством султана». Винятком був Біляд-аш-Шам, який мав тісні адміністративні й військові зв'язки з центром.

¹ Gerber H. *State and Society in the Ottoman Empire*. Farnham, 2010. P. 113.

² Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Москва, 1984. С. 24.

Для мешканців Анатолії та Балкан арабські землі сприймалися як новозавойовані, віддалені та важкодоступні території, де армії загрожували спека та пустелі, а морські подорожі до Каїра чи Алжиру були небезпечними. Економічно ці регіони не відігравали такої вирішальної ролі, як Румелія чи Анатолія, а система девширме (набір хлопчиків до султанської служби) тут не застосовувалася, що ще більше віддаляло їх від османського ядра¹.

Попри це, окремі арабські провінції мали особливе значення. Першою була Сирія (Bilad-ı Şam) – ключовий адміністративний центр імперії на сході. Через Алеппо проходили всі основні сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Азію з Середземномор'ям. Дамаск був резиденцією генерал-губернатора, який керував паломницькими караванами до святих місць². Сирійські паші створювали великі вакфи, що фінансували будівництво мечетей та медресе; місцеві вчені навчалися у Стамбулі; губернаторів призначали переважно з Центральної та Східної Анатолії. Податкові привілеї (тімар) сприяли економічному розвитку регіону³.

Другою провінцією зі спеціальним статусом був Єгипет. Він мав велике значення як джерело податкових надходжень і як постачальник ресурсів для святих міст. Єгипет не був повністю інтегрований у централізовану систему: його очолював візир – одна з найвищих посадових осіб імперії, а провінційне законодавство було укладене вже в 1525 р. На відміну від мамлюцького періоду, правосуддя здійснював ханафітський кадї, що відображало панівну правову школу Османської держави. Водночас система тимарів у Єгипті не запроваджувалася, і він зберігав значну автономію в управлінні власними ресурсами. Як провінція саліянелі, Єгипет щорічно сплачував імперії

¹ Иванов Н. А. Османское завоевание... С. 97.

² Путешествие московского купца Трифона Коробейникова с товарищи во Иерусалим, Египет и у Синайской горе. Москва, 1830. С. 49.

³ Хитцель Ф. Османская империя... С. 114.

фіксовану данину¹.

Слід зазначити, що термін «арабський» у той час мав інше значення, ніж сьогодні. Населення цих земель не усвідомлювало себе єдиною культурною спільнотою, а поняття «арабізму» сформувалося лише у другій половині XIX ст. під впливом ідей османізму. У попередні ст. слово «араби» вживалося переважно для позначення племен Аравійського півострова, кочовиків, пастухів або землеробів, а не як етнокультурна категорія. Для османів цей термін не мав позитивного значення і не використовувався щодо нащадків Пророка².

1.4. Значення географічних умов

Географічні характеристики регіону відрізнялися великою різноманітністю – в цілому можна виділити п'ять кліматичних зон.

Північні області вирізнялися континентальним кліматом з різкими перепадами температур між порами року. Тут переважали плоскогір'я та підвищення, а вздовж узбереж Чорного й Мармурового морів простягалися густі ліси. Саме ці лісові масиви забезпечували імперію дубом – стратегічно важливим матеріалом для кораблебудування. Європейські держави не раз заздрісно дивилися на ці природні ресурси, які забезпечували османський флот якісною деревиною.

Центральна смуга мала типовий середземноморський клімат: тут панували субтропічні антициклони, а морські узбережжя потрапляли в зону низького атмосферного тиску. Такі умови були ідеальними для традиційного землеробства – вирощування оливок, пшениці та винограду, що здавна було

¹ Michel N. L'Égypte des villages autour... P. 91.

² Иванов Н. А. Османское завоевание... С. 104.

основою сільського господарства в античному світі.

Південні та південно-східні території були значно посушливішими. Величезні степові й пустельні простори Близького Сходу, Єгипту та Месопотамії мали субтропічний аридний клімат. Тут зрошення було необхідною умовою для будь-якої сільськогосподарської діяльності, і саме іригаційні системи дозволяли підтримувати життя в цих регіонах.

Східна частина Понтійського хребта характеризувалася вологим субтропічним (або східно-континентальним) кліматом з рясними опадами. Цей регіон відрізнявся багатством лісів і добре підходив для садівництва, зокрема вирощування волоських горіхів. Завдяки місцевим ресурсам Стамбул і металургійні майстерні Північної Анатолії мали постійне джерело палива й деревини.

Прибережні райони імперії мали змішаний клімат, у якому поєднувалися риси середземноморського та континентального типів. Вони чудово підходили для культивування цінних культур, як-от шовковиці, необхідної для шовківництва, та тютюну, який успішно вирощували у Віфінії та Македонії¹.

Кількість опадів у багатьох регіонах (близько 200 мм на рік) дозволяла займатися богарним землеробством на рівнинах Плодючого півмісяця, в центральній Анатолії, на Балканах і в Причорномор'ї. Особливо багатими вважалися рівнинні та пагорбові райони Балкан, Західної Анатолії, північної Сирії та північної Месопотамії. У гірських місцевостях – зокрема в Понтійських горах та Ліванському хребті – населення спеціалізувалося на заготівлі та переробці природних ресурсів, насамперед деревини.

Поза межами родючих земель домінували різні форми скотарства: відгінне було поширене в Албанії та сусідніх регіонах, напівкочове – в

¹ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир... С. 356.

центральної та східній Анатолії, на околицях Плодючого півмісяця й більшій частині Магрибу, аж до Кіренаїки. На Аравійському півострові зберігався кочовий спосіб життя.

Соціальна структура також відображала це різноманіття. Населення імперії складалося з осілих землеробів, кількість яких постійно зростала, та кочівників, чисельність яких зменшувалася. Ця рівновага була крихкою: кочові групи нерідко вдавалися до грабунків караванів і паломників, змушуючи владу відтіснити їх у пустельні райони.

Балки та рівнини Європи були густо заселені. На Балканах численні села тісно тулилися до гірських схилів, тоді як на рівнинах Валахії, Угорщини та Верхньої Болгарії з'являлися великі поселення. Мешканці Мореї жили в постійному страху перед піратами, тому часто селилися в горбистих районах, подібно до жителів Кабілії, Корсики чи Сардинії, уникаючи небезпечних прибережних зон, де часто спалахували епідемії. Передгір'я Таврських гір були усіяні невеликими хатинами пастухів і тваринників – своєрідними тимчасовими оселями для ліудей і худоби.

Населення високогірних та рівнинних районів Османської імперії – зокрема Анатолійського плато, Ємену та родючих долин Румелії – часто було розділене на ворогуючі родові об'єднання та клани. Причиною такої фрагментованості ставала насамперед складна та різноманітна географія, яка перешкоджала політичній уніфікації. Спроби османського уряду централізувати управління зустрічали опір і недовіру з боку місцевих спільнот. У важкодоступних гірських зонах – таких як Ліванський хребет, Джебель-Друз і райони Кавказу – місцеві громади зберігали значний ступінь автономії, фактично існуючи поза прямим контролем султанської

адміністрації¹.

Пересування людей у цих місцевостях ускладнювали як природні бар'єри, так і сезонні кліматичні умови: дороги ставали непридатними через сніг або розливи річок. Тому військові кампанії в Угорщині чи Ірані могли починатися лише після закінчення зимового періоду, коли відновлювалося сполучення.

Південніше Середземного моря ландшафт ставав переважно гірським, за винятком вузької прибережної смуги від Бейрута до Тунісу, за якою тяглися великі, але непридатні для обробітку кам'янисті та піщані рівнини. У Європі та Малій Азії сільськогосподарські угіддя чергувалися з природними лісовими зонами: виноградники та оливкові гаї межували з чагарниками і лісами, притаманними континентальному клімату².

Північ Балкан і Східна Анатолія вирізнялися суворими зимами. Навесні в родючих регіонах частими були раптові повені, які нищили врожаї та орні землі. Щоб протистояти такій стихії, на Балканах і у Фракії зводили особливі аркові («горбаті») мости без центральних опор – вони краще витримували водну стихію. Таврські гори взимку вкривалися значними снігами, а талий потік навесні зрошував прилеглі рівнини й пасовища. У Анатолії та на Балканах це відбувалося регулярно, тоді як у близькосхідних землях – лише сезонно.

Зв'язок між гірськими та прибережними районами підтримувався завдяки сезонним міграціям населення та перегону худоби, зокрема у Кілікії. Центрально-анатолійські плато мали власні географічні й економічні особливості: господарська активність концентрувалася вздовж великих імперських шляхів. Поселення тут часто мали вигляд невеликих, щільно

¹ Буке О. Османская империя... С. 58.

² Kuru M. A «Magnificent» Climate: Demography, Land and Labour in Sixteenth-Century Anatolia // *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* / Eds. O. İnal, Y. Köse. Winwick, 2019. P. 46.

згрупованих сіл, навколо яких були розкидані окремі садиби. В усьому регіоні простежувалася історична осілість заселення.

У місцевих мовах існувала багата термінологія для опису ґрунтів за кольором: «сірі» та «білі» землі використовувалися для орного землеробства; кремовий вапняк і сірий туф вважалися непридатними; червонуваті ґрунти в карстових зниженнях відзначалися родючістю; чорні глинисті землі були особливо сприятливими для вирощування зернових, за винятком регіонів з надмірною кількістю опадів. Кам'янисті ділянки карстових зон добре утримували вологу, що робило їх ідеальними для культивування виноградників, оливкових і плодових дерев¹.

Кліматичне різноманіття імперії відповідало великій кількості форм рельєфу: від посушливих похмурих плато до м'яких лісистих передгір'їв, що створювало мозаїку природних умов і впливало на спосіб життя населення.

У повсякденному житті мешканці Османської імперії пересувалися здебільшого пішки або верхи на ослах – цьому сприяла як доступність тварин, так і повільний ритм життя. Осел був дешевшим у догляді, ніж мул, тому його використовували повсюдно. Швидкість подолання відстаней сприймалася гнучко: шлях, який одні проходили за годину, інші могли долати півдня. Це відображалось і в офіційних документах – у звітах військових походів та путівниках зазначали не кілометри, а тривалість дороги. Верблюдів залучали для коротких маршрутів, і через це каравани постійно змінювали склад, роблячи тривалі зупинки для перевантаження. У провінціях Аравії утримували одnogорбих верблюдів, тоді як у холодніших регіонах Анатолії та на Балканах використовували витривалих двогорбих, здатних переносити суворі зимові умови².

¹ Kuru M. A «Magnificent» Climate... P. 47-48.

² İnalçık H. «Arab» Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century // Revue d'histoire maghrebine.

У міських центрах Румелії поширеними були візки, якими перевозили зерно, деревину та метал. Проте велика частина сухопутних шляхів залишалася непридатною для колісного транспорту, тому особливою цінністю користувалися старі римські дороги, як-от Via Egnatia, які й надалі підтримували у відносно хорошому стані. Подорожі здебільшого мали локальний характер і не були тривалими.

Перевезення швидкопсувних товарів суходолом практично не здійснювалося – транспортування караваном зазвичай обходилося дорожче, ніж потенційний прибуток від продажу. Морські перевезення були економічно вигіднішими, але значно ризикованішими: вантажі на кшталт рису легко намокали, ставали важчими і могли навіть спричинити затоплення корабля¹.

Імперську територію перетинали чотири головні річки. Серед них найактивніше використовувалися Ніл і Дунай – важливі транспортні артерії, тоді як Тигр і Євфрат мали переважно стратегічно-військове значення, забезпечуючи зв'язок з Месопотамією нижче Біреджика. Північні річки, що впадали в Чорне море, також контролювалися османами, однак судноплавство на них було ускладнене природними перепонами, зокрема дніпровськими порогами. Інші водні шляхи розвивалися повільно: річкова мережа залишалася малоефективною, а каналів майже не було².

1.5. Логістика

Керувати величезною імперією було надзвичайно складно через її

1983. Т. 31-32. Р. 264-265.

¹ Faroghi S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *International Journal of Middle East Studies*. 1982. Vol. 14/4. P. 526.

² Ostapchuk V. The Zaporozhian Cossacks and the Dnipro River Refugium // *Mediterranean Rivers in Global Perspective* / Eds. M. Koller et al. Paderborn, 2019. P. 280-282.

простори. На південь від Стамбула, за 4164 км по прямій, лежала Джидда; подорож туди по Червоному морю, навіть за попутного вітру, займала близько двох місяців. На сході ближче розташовувався Багдад – 1609 км по прямій. Це місто вважалося краєм світу: від Стамбула до Алеппо шлях сушею тривав щонайменше місяць. Каравану доводилося йти приблизно 45 днів. Анатолійський маршрут був зручнішим: через Анкару та Амід до Іраку можна було дістатися за кілька тижнів¹. Найнебезпечнішим вважався шлях до Феццана на півдні Лівії²: пішу подорож від Тріполі до Гата займала близько 40 днів³.

Великі відстані серйозно ускладнювали переміщення армій. З настанням весни Порта починала нові кампанії, війська вирушали з Едірне та Стамбула. Кожна операція мала чіткий початок і кінець, в ній брали участь сезонні воїни – сипахи. На відміну від військ Чингісхана, вони не могли довго перебувати далеко від дому, виживати в дорозі та жити за рахунок здобичі: їхня винагорода була прив'язана до землі. Кампанії в Азії часто тривали більше одного сезону та вимагали ретельного планування. В Іраку чи Ємені війська діяли в віддалених районах, далеко від постачання. Хоча ці війська були незамінні при зіткненні із зовнішніми ворогами – шийтським Іраном або християнськими Габсбургами, – імперія уникала військових дій лише для приборкання непокірних місцевих правителів. Каральні експедиції відбувалися, коли вичерпувалися всі інші способи впливу. Найефективнішою стратегією була мінімальна поступка й одночасне збереження видимості влади.

Сам принцип управління діяв і в Магрибі: на монетах стояло ім'я

¹ Taeschner F. Osmanlı Kaynaklarına Gore Anadolu Yol Ağı. 50 Tablo ve 2 Harita ile Birlikte. Istanbul, 2010. S. 147-148.

² У турецькій мові є вираз «дійти до Феццана».

³ Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки... С. 124.

султана, а його владу нагадувала п'ятнична молитва. Витрати на контроль були невеликі, декілька гарнізонів чисельністю кілька тисяч ліудей забезпечували стабільність протягом трьох століть. Османи сприймали Магриб як «рукав» імперії: на початку окупації регіон мав стратегічне значення, згодом його роль стала символічною¹. Барбаросса в Алжирі шукав підтримки султанів: Селім I відмовив йому у сюзеренітеті, а Сулейман погодився. Туніс став козирем у боротьбі з Карлом V. Після поразки при Лепанто 1571 р. султан зменшив стратегічну присутність Османів у західному Середземномор'ї. У XVI ст. плани щодо Марокко залишалися лише намірами².

Від кінця XVI ст. пріоритетом Порту стала оборона європейських та азійських володінь від християнських держав і династії Сефевідів. Агресивні португальці, а також менш рішучі англійці й голландці змушували Порту стримувати амбіції. Імперія боролася за утримання Ємену, доки не стало зрозуміло, що військові експедиції надто витратні і результат сумнівний. У 1636 р. Османська імперія залишила Магриб³. В інших регіонах рах ottomana зберігалася: арабські провінції не чинили опору, усвідомлюючи підтримку турецької військової могутності. Об'єднані релігійною та моральною солідарністю, вони відчували себе частиною високої цивілізації. Місцева влада залишалася фактично самостійною, визнаючи султана лише номінально⁴.

Таким чином, підводячи підсумки, слід зазначити, що в результаті завоювних походів переможних османських султанів та їхніх полководців в XV-XVII ст. «Блискуча Порта» захопила величезні території на трьох різних

¹ Raymond A. Tunis sous les Mouradites... С. 69.

² Там само. С. 81.

³ Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки... С. 157.

⁴ Иванов Н. А. Османское завоевание... С. 102.

континентах. Їхні володіння знаходилися у Європі, Азії та Африці. Ядром османських володінь стали високорозвинені ще в античності області Анатолії з дуже сприятливим кліматом для сільськогосподарських робіт, сприятливою географією і численними та дуже розвиненими торгівельними шляхами. Європейська частина володінь турецьких султанів, що була завойована більш пізніше – Румелія, відрізнялася значно складною географією з серйозним гірським рельєфом, помірним кліматом та складною військово-політичною історією. По суті, вона була постійною ареною безкінечних військових дій. Разюче від них відрізнялися азійські та африканські провінції, які були захоплені ще пізніше. Серед них, безумовно, виділяються Сирія та Єгипет зі значним економічним потенціалом та торгівельними можливостями. Інші території були важкодоступні з достатньо суровим кліматом та складною географією.

Вже у XVII ст. османська імперія почала втрачати периферійні території, а деякі з тих, що залишалися визнавали владу Стамбула лише номінально. На це сприяло декілька факторів. По-перше, географічне розташування османських володінь, які ніяк не сприяли об'єднанню імперії. Вузькі полоси захоплених земель вздовж Середземного та Червоного моря було практично неможливо інтегрувати у єдину країну. По-друге, дуже поганий розвиток торгівельних шляхів, а головне транспорту, жодним чином не сприяв уніфікації величезної імперії. По-третє, саме розміри держави безпосередньо впливали на розмаїття народів, які мешкали на її теренах, важливо, що турецька мова не була домінуючою у багатьох провінціях, навпаки, в більшості з них переважали місцеві мови, як наприклад, арабська у східних областях.

Така ситуація вела до розвитку відцентрових сил, сепаратизму, а отже до слабкості офіційної влади на місцях.

Розділ 2. Етнічний, соціальний та економічний вимір провінцій

Політичний устрій Османської імперії часто привертав увагу сучасних дослідників. Якщо для одних це була просто абсолютна монархія східного типу, то для інших – деспотичний режим. Повністю погодитися з таким трактуванням османської влади все ж таки не можна. Султан не міг діяти лише за власною примхою, не міг порушувати непорушні межі коранічного закону – шаріату. Саме це і було головною перешкодою для його «всемогутності», яку ще французький просвітитель Ш. Монтеск'є не без перебільшення охарактеризував як деспотизм¹.

Говорячи ширше, султан залежав від своєї імперської ідеології, для якої ісламська етика була лише однією зі складових. Він мав уособлювати гідність, справедливість і щедрість, захищати підданих, як мусульман, так і немусульман, довірених йому Аллахом, від свавілля влади, починаючи з власних намісників. Зокрема, наприклад, султан Ахмед I писав у своєму сповненому докорів посланні намісникам: «Замість того щоб карати розбійників та інших бунтівників, ви стягуєте з них податки і дозволяєте їм чинити злочини. За такого потурання вони поведуться зухвало, збираються у зграї, нападають на бідних селян, чинять над ними насильство й грабують їх. Їхні нещасні жертви не мають спокою, і їм нічого не залишається, окрім утечі... Безліч сіл покинуті й розграбовані... До мого монаршого слуху дійшло, що над селянами чинилися безчинства... Тим часом, якщо вас призначено правителями, то для того, щоб ви любили те, що наказано, і ненавиділи те, що заборонено²».

¹ Монтеск'є Ш. О духе законов. Москва, 1900. С. 74.

² Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С Рашба, А. Н. Гаркавец, М. С. Мейер. Москва, 1984. С. 102.

Султан ніколи не ставив під сумнів правила, що склалися з давніх-давен, і те, що стало загальноновизнаним. Не маючи змоги піддаватися власним примхам, він був пов'язаний павутиною норм і умовностей, що регулювали його поведінку, аж до власних слів.

На практиці широкі повноваження султана були делеговані безпосередньо його представникам на місцях: у центрі держави – великому візиру та іншим членам імперського Дивану, «опорам держави», у провінціях – військовим правителям, беям, пашам та їхнім помічникам. Водночас існували два головні принципи, що обмежували можливість перехоплення влади у султана його уповноваженими представниками. За винятком духовенства – улемів, які завдяки служінню Аллаху мали автономію та особливий шанований статус, – усі чиновники й керівники вважалися рабами (кул) султана. Йому належали і їхнє життя, і їхнє майно¹.

Розподіл компетенцій і невловима рівновага між різними намісниками султана – ще один принцип, що дозволяв йому зберігати контроль над підлеглими й залишатися господарем становища. На провінційному рівні існувало безліч прикладів ретельного розмежування юридично-адміністративної та військової влади й відповідної професійної ієрархії (рис. 3)². Отже, картина «османського деспотизму» не така проста. Насправді влада султана була не настільки необмеженою і деспотичною, а його піддані – не настільки позбавленими правового захисту, як стверджувалося.

Теоретично всі піддані султана були рівні між собою, оскільки іслам, у принципі, не визнає ні каст, ні аристократії. У положеннях ісламу немає нічого спільного з поділом людей на патрициїв і плебеїв у Стародавньому Римі, із виокремленням дворянства у феодальній Європі чи з наданням

¹ Gerber H. State and Society in the Ottoman Empire... P. 57.

² Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель... С. 32.

привілеїв перам або баронам, що процвітало майже в усіх християнських країнах. Якщо ісламські норми, з одного боку, відкидають привілеї, то з іншого – навпаки, допускають нерівність, навіть наполягаючи на ній. Законом встановлено й регламентовано два види нерівності: між мусульманином і немусульманином, а також між паном і слугою. Тому для кращого розуміння провінційного життя нам слід поетапно проаналізувати: статус підданих, провінційні інститути та здійснення влади, правосуддя, фінанси й торгівлю в провінціях.

Передусім слід зазначити, що Османська імперія в період розквіту була антиподом держави-нації, оскільки йдеться про імперію, що складалася з різнорідних елементів. Її території відзначалися великою різноманітністю природних умов. Населення складалося з багатьох етносів: турки, татари, араби, перси, курди, роми, бербери, копти, греки, вірмени, слов'яни, албанці, угорці. Численні релігії співіснували поруч: переважав іслам сунітського напрямку, але також були присутні шиїзм і різні неортодоксальні вірування. Християнство теж було представлене в різних формах: грецьке православ'я, вірменське, католицьке. До юдаїзму належали романіоти, караїми, сефарди, ашкеназі¹.

Однак, мабуть, більше, ніж за етнічною чи релігійною належністю, піддані відрізнялися за правовою та ідеологічною, а не соціологічною шкалою, поділяючись на дві категорії: аскери та реая.

Аскери – «військові» у широкому значенні цього слова: сюди входили не лише власне солдати, а й ширше – усе службове населення держави (військові, чиновники, придворні чини), які за свою службу звільнялися від податків. Султан мав повноту влади над своїми службовцями та їхнім майном. Хоча більшість із них зберігала свої посади до природної смерті й

¹ Christians and Jews in the Ottoman Empire / Eds. B. Braude, B. Lewis. London, 1982. P. 47.

передавала спадщину відповідно до норм Корану (шаріату), конфіскація майна, що супроводжувалася розжалуванням, засланням або навіть стратою, була досить поширеним покаранням.

Реая (буквально «ті, кого пасуть») у вузькому значенні означало сільських підданих (мусульман і немусульман), зафіксованих у переписах як землероби. Це визначення, хоча й правильне, не є цілком точним, оскільки виключає міське населення. Існує ширше, фактичне визначення, що використовувалося в документах: це «всі піддані султана», які утримують державу сплатою податків за свою працю. До цієї категорії входили селяни, міщани, кочівники – як мусульмани, так і немусульмани, але не раби. Це радше політична, ніж економічна категорія, що пояснює значну нерівність усередині неї¹. Наприклад, у XV ст. більшість заможних купців Бурси належала до реая, так само як купці з Алеппо і Каїра у XV-XVII ст.². Водночас переважну більшість реая становили селяни зі скромними доходами, якщо судити з описів їхнього майна³.

Окрім податків і трудових повинностей, реая були зобов'язані надавати державі військову допомогу, яка могла мати різні форми: служба веслярами на султанських галерах, постачання продовольства, надзвичайні грошові внески. Султан міг повністю або частково звільнити їх від податків в обмін на надані послуги (охорона небезпечних переходів, ремонт мостів, робота в шахтах тощо). Піддані, наділені такими привілеями, займали проміжне становище між аскерами та звичайними реая і називалися муаф ве мюслім реая, тобто «вільні та звільнені» реая⁴.

¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 2. 1600-1914 / Eds. H. İnalcık, D. Quataert. Cambridge, 1997. P. 18.

² Cohen A., Lewis B. Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, 1978. P. 86.

³ Іналджик Г. Османська імперія... С. 55.

⁴ Там само.

Отже, можна зазначити, що в провінціях Османської імперії суспільне становище підданих залежало від конкретної служби, яку вони виконували, та від покладених на них функцій у межах держави. Згідно з османською концепцією держави, мир і злагода в суспільстві могли бути досягнуті тоді, коли кожна людина займала своє місце в тій групі, до якої вона належала.

Що стосується немусульманського населення провінцій, то з другої половини XV ст. османська адміністрація поділяла їх на три великі релігійні групи:

1. православні християни, яких називали «рум», тобто ромеї. До цієї групи входили як розсіяні по імперії грецькомовні народи, так і балканські слов'яни та православні араби;

2. східні християни, загалом іменовані «ермени», тобто вірмени. До цієї групи належали анатолійські монофізити, а також послідовники східнохристиянських учень, що прибули в Османську імперію в XI-XIII ст.;

3. іудеї («яхуді»), які поділялися на численні релігійні громади: романіоти (нащадки візантійських євреїв), караїми (які також оселилися тут ще з візантійських часів, але дотримувалися інших обрядів), сефарди (переважно євреї, вигнані з Іспанії та Португалії наприкінці XV ст., до яких згодом приєдналися вихідці з Італії), та ашкеназі (нащадки переселенців із Німеччини та Центральної Європи, частина яких оселилася в імперії після вигнання євреїв із Баварії за наказом Людовіка X у 1470 р.)¹.

Статус християн і іудеїв визначався ісламським канонічним правом – шари'атом, який визнавав за ними (зиммі) право проживати в державі та вільно сповідувати свою релігію, але водночас ставив їх у підпорядковане становище підданих «другого сорту» щодо правовірних мусульман.

¹ Christians and Jews in the Ottoman Empire... P. 49.

Османська влада змушувала їх сплачувати подушний податок – джиз'ю (харадж), підкреслюючи їхню залежність від мусульманського панування¹.

Немусульманське населення зазнавало різних дискримінаційних заходів, що відображали їхню обмеженість у правах. У цьому сенсі османи дотримувалися традицій ісламських держав. Водночас немусульмани користувалися певною адміністративною та правовою автономією. Зиммі не мали права їздити верхи та носити зброю. Вони повинні були носити одяг, який відрізнявся від мусульманського за кольором і кроєм: деякі кольори (наприклад, синій) і деталі одягу, дозволені мусульманам, були для них заборонені. Іншими словами, вони мусили утримуватися від розкішного й яскравого вбрання². У тому ж дусі ісламський закон забороняв, щоб їхні цивільні чи культові споруди були вищими за будівлі правовірних. За положенням 1625 р. їхні житла не мали перевищувати 9 зіра³ заввишки, будинки не повинні були зводитися з каменю чи мати лазні. Вони мусили отримувати офіційний дозвіл на ремонт культових споруд і не могли без нього будувати нові. Загалом їхні богослужіння мали відбуватися тихо й скромно. Відповідно до приписів Корану, мусульманці заборонялося виходити заміж за немусульманина. Відступництво (повернення наверненого до ісламу до попередньої віри) каралося смертю. Крім того, свідчення зиммі в суді вважалися менш вагомими, ніж свідчення мусульманина⁴.

Загалом становище раба в османському суспільстві було значно кращим, ніж у грецькому чи римському світі, завдяки приписам Корану. Наприклад, господар був зобов'язаний надавати рабові медичну допомогу, забезпечувати його належною їжею та доглядом у старості. Якщо господар

¹ Christians and Jews in the Ottoman Empire... P. 50.

² Кримський А. Історія Туреччини... С. 61.

³ Приблизно 7 м.

⁴ Fatwas of the Ottoman Shaykh al-Islams / ed. N. Antov // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 34-36.

нехтував цими обов'язками, суддя (каді) міг змусити його їх виконувати, продати раба або звільнити його. Водночас раби виконували різні функції в османському суспільстві: були необхідні в побуті, у містах часто служили довіреними особами, управителями в палацах, сторожами в мечетях і мавзолеях. Жінки-рабині переважно ставали служницями та наложницями. У сільській місцевості рабів використовували в сільському господарстві та на різних роботах. Рабське населення формувалося з двох джерел: полон і купівля, причому останнє мало значно більше значення. Рабів купували на кордонах ісламських територій, потім перевозили до великих міст і перепродавали на невільничих ринках, звідки вони розповсюджувалися по всій країні¹.

Провінції були основним джерелом фінансових надходжень. Головним із них був земельний податок, тобто податок із власників або розпорядників землі, таких як тімаріоти, які мали віддавати частину доходів від своїх володінь до державної скарбниці. Держава також отримувала різні збори: митні платежі за товари, що перевозилися морем або суходолом у межах імперії, транзитні мита, збори за заходження кораблів, податки на продаж і торгові операції тощо².

Запровадження тімару становило одну з основ не лише військової системи імперії, а й соціально-економічної. По суті, система тімара давала змогу утримувати численну армію за обмежених фінансових ресурсів і недостатньо розвиненої податкової системи, яка не могла б повністю обкладати податками всіх виробників і ефективно їх збирати. Європейські

¹ Букє О. Османская империя. Шесть веков истории... С. 77.

² Хитцель Ф. Османская империя... С. 147.

ленні володіння спочатку також виконували подібну функцію: землю надавали феодалам в обмін на військову або цивільну службу¹.

Однак тімар, власне кажучи, не був вотчиною середньовічного типу, а радше фіскальною концесією: коли султан тимчасово надавав приватній особі одне чи кілька сіл або частину села, він передавав не саму територію і селян, пов'язаних із нею, а право на збирання десятини та інших податків (у грошовій і натуральній формі), які той стягував із селян. Крім того, тімаріот мав (принаймні до кінця XVI ст.) у власності господарські угіддя – землі, фруктові сади, виноградники, городи, млини тощо, які становили «тімаріальний резерв» (хасса) і приносили йому чистий дохід. Військовий обов'язок тімаріота визначався залежно від річного прибутку, отриманого з наданого тімару. Загалом розрізняли три типи тімарів: хасс, який зазвичай надавався візірам і беям і приносив понад 100 000 аспрів на рік; зеамет – для воєначальників із доходом від 20 000 до 100 000 аспрів; і власне тімар із доходом менше 20 000 аспрів (рис. 4)².

Така система передбачала, що держава знала обсяг податкових надходжень, які вона могла очікувати від кожного населеного пункту – міста чи села, – і могла планувати їх використання. Саме це й було метою масштабних переписів населення, які проводилися регулярно³.

Після періоду завоювань XVI ст. тімари, що поступово втрачали своє військове значення, знову включали до коронних володінь і іноді здавали в оренду без покладення на власника будь-яких службових обов'язків. Деякі з них навіть перетворювалися на приватну власність. Унаслідок цього поступово сформувалася категорія землевласників (деребеї або аяни),

¹ An Economic and Social History... P. 126.

² Трактат Али Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 97-101.

³ История Османского государства, общества и цивилизации... С. 215.

здебільшого неселянського походження, які здобули землю через службу або купівлю. Вони утворили своєрідну провінційну аристократію, яка з XVII ст. почала здійснювати глибокі перетворення у структурі землеволодіння¹. Порівняно з ними селяни не мали достатніх ресурсів: вони були змушені сплачувати податки землевласникам і віддавати частину своєї продукції. У результаті перед ними залишалося два варіанти: або брати позики й зрештою розорятися, або втрачати землю. Часто селяни ставали наймитами, переселялися до міст або приєднувалися до розбійницьких загонів². Таким чином, запровадження системи тімарів мало глибокі наслідки не лише для економіки імперії, а й для її соціально-політичного устрою.

Усією фінансовою сферою керував баш-дефтердар (головний скарбник), на якого також покладалися обов'язки скарбника Румелії. Йому підпорядковувався скарбник Анатолії, а також скарбники всіх провінційних урядів (бейлербейликів). Для ефективнішого управління державними доходами регулярно проводилися переписи під керівництвом баш-дефтердара, що давало змогу уряду відстежувати зміни в економічному становищі імперії аж до найвіддаленіших її регіонів. Окрім узагальнення даних переписів, баш-дефтердар вів реєстр, до якого заносилися грамоти про надання тімарів³.

В османській провінційній податковій системі слід розрізняти податки, передбачені й схвалені в межах ісламського права, тобто шаріату, і податки, запроваджені указами султана в межах його законодавчої влади у цивільних питаннях, які ще не були врегульовані законом.

а) Податки, передбачені шаріатом (хукук-і шаріє):

¹ Иванов Н. А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Народы Азии и Африки. 1978. № 3. С. 55-59.

² Michel N. Introduction: ottomanisme et ruralisme // Sociétés rurales ottomanes / Eds. M. Afifi et al. Le Caire, 2005. P. 7-8.

³ Кримський А. Історія Туреччини... С.76.

- «десятина» (ушр) – зазвичай становила $\frac{1}{10}$ і стягувалася грошима або натурою з різних видів продукції (зерно, овочі, фрукти тощо). Однак її розмір міг змінюватися залежно від регіону: зазвичай це було $\frac{1}{7}$ або $\frac{1}{8}$, але іноді доходило до $\frac{1}{3}$, як у Сирії та Палестині в XVI ст.¹;

- подушний податок (джиз'я) – податок, який накладався на немусульман «за їхній захист» і відповідав османському хараджу. Немусульманське населення поділялося на три категорії (ала, весат, една) залежно від платоспроможності. Середній розмір цього податку становив: у 1574 р. – 40 аспрів з особи, у 1592 р. – 70, у 1596 р. – 150, у 1630 р. – 240, у 1691 р. – 280. Неповнолітні юнаки та служителі християнських і іудейських культів від сплати звільнялися²;

- солідарний податок, або закят. Спочатку він стягувався виключно з правовірних мусульман як виконання однієї з головних заповідей їхньої віри, але згодом був перетворений на податок, який держава накладала з тих самих, принаймні формально, релігійних міркувань³.

б) Податки, встановлені указами султана (рюсум-і урфійє):

- авариз-і диванійє – вид збору, що накладався на міста і села для покриття надзвичайних витрат (у разі війн, катастроф тощо). Сплачувався щорічно грошима й постійно зростав (40 аспрів у 1582 р., 240 – у 1600 р., 535 – у 1681 р.)⁴;

- «ленний податок», або ресм-і чифт. За одиницю оподаткування бралася площа землі, яку можна було обробити й засіяти за допомогою пари

¹ Cohen A., Lewis B. Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, 1978. P. 211.

² Christians and Jews in the Ottoman Empire... P. 96.

³ McGowan B. Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800. Cambridge, 1981. P. 84-88.

⁴ Canbakal H. Society and Politics in an Ottoman Town. Ayntab in the Seventeenth Century. Leyden, 2007. P. 156.

волів протягом року; її розмір становив від 60 до 150 денюмів¹ залежно від родючості ґрунту. У XVI ст. цей податок у середньому дорівнював 22 аспрам². У регіонах, де ресм-і чифт не був запроваджений, християнські землероби все одно сплачували аналогічний податок, який там називався іспендже. За одним із документів Мехмеда II, одружений християнин платив 25 аспрів, а вдова, яка не сплачувала за землю, – 6 аспрів³;

- податок на овець, або адет-і агнам. Окрім власне податку на овець, він також включав митні збори на іншу домашню худобу;

- податок на рудники, або маден ресмі. Він давав змогу державі отримувати продукцію всіх приватних копалень;

- побічні податки, або ресм-і бад-і хава. Вони включали різноманітні платежі: шлюбний податок, право на спадщину, викуп за повернення загубленої худоби, плату за передачу власності тощо;

- торгові збори – різні платежі за торгівлю на ринках, членство в ремісничих корпораціях, збори при в'їзді до міст, а також податки на окремі торгові операції чи товари. Товари, що продавалися оптом (наприклад, на міських базарах і ярмарках), оподатковувалися поштучно (баджилі тамга), з тюка, мішка, бочки або воза; дорогі товари зважувалися на загальнодоступних вагах і оподатковувалися за вагою (ресм-і капай, ресм-і кантар, ресм-і мізан). Купці також сплачували податки в певних пунктах на караванних шляхах. До цього додавалися мита на імпорт і експорт товарів у портових містах, які збирала митниця. Рівень цих зборів залежав від виду товару та статусу імпортера або експортера (мусульмани, зиммі, харбі).

¹ 1 денюм = 919 м².

² Законоположение вилайета Шам (Дамаск) // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 79.

³ Книга законов султана Мехмеда II Фатиха // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / сост., перев., коммент. А. С. Тверитиновой. Москва, 1963. С. 17-22.

- податки та повинності в надзвичайних ситуаціях (війни, епідемії, природні катаклізми). Вони могли набувати різних форм: примусові роботи, продовольчі повинності, грошові виплати тощо¹.

Щодо збору податків, то він здійснювався за системою передачі прав. «Фіскальні групи», звані мукатаа, передавалися особам, які зобов'язувалися збирати податки (зазвичай щороку) протягом трьох років. У сільській місцевості застосовувалися три форми збору податків:

- тімар – коли власник землі виконував адміністративні та військові функції, еквівалентні податкам, які він збирав у наданому йому окрузі;
- еманет – податки збирав чиновник-наглядач (емін), який, отримуючи платню, передавав усі зібрані кошти до казни;
- ільтизам – відкупна система, за якої збирач податків (мюлтезим) купував право на збирання податків (мукатаа) на один рік і залишав собі можливий надлишок².

У містах провідну роль у контролі за економічною діяльністю відігравав мухтесиб – представник адміністрації, який збирав усі податки, пов'язані з ринковою торгівлею. У менших містах ці повноваження могли передаватися в межах громадського тімару³.

Економічна потужність Османської імперії ґрунтувалася на великому різноманітті ресурсів, а також на політичній стабільності й безпеці. Імперія являла собою величезний внутрішній ринок. Французький історик Ф. Бродель розглядав таку систему як своєрідну «світ-економіку» – від Польщі до Ємену, від Персії до півночі Угорщини – ринок, який стимулював розвиток зв'язків не лише із Заходом, а й з іншими регіонами Сходу⁴.

¹ McGowan B. Economic Life in Ottoman Europe... P. 89-92.

² Там само. Р. 93.

³ Там само.

⁴ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир... С. 245.

В османській економіці провідне місце посідав сільськогосподарський сектор, у якому важливу роль відігравали землеробство та тваринництво; їхнє співвідношення змінювалося залежно від місцевості, населення та історичної епохи.

Реая, як християнського, так і мусульманського віросповідання, проживали в невеликих селах, найбільші з них налічували лише кілька десятків дворів. Вони не були власниками земель, які обробляли, оскільки не могли їх продавати, заставляти чи передавати у спадок відповідно до ісламських норм спадкового права. Переважна частина орної землі належала державі (мірі). Водночас селянин мав невід'ємне право користування землею (тасарруф), оскільки він її обробляв, і міг передавати це право своїм спадкоємцям (хоч і без права поділу). За це право він сплачував численні податки та виконував повинності, як у грошовій, так і в натуральній формі, частину яких вносив до державної казни, а частину – «власнику землі». На відміну від кріпаків середньовічної Європи, реая не були прикріплені до землі¹.

Щодо спеціалізації регіонів Османської імперії, то вона була досить розвиненою. Основними зерновими культурами були пшениця та ячмінь, які вирощувалися повсюдно. Жито, овес і просо вирощувалися в невеликих кількостях, переважно в Болгарії та Єгипті². У Єгипті також вирощували льон, тоді як коноплю – в егейських провінціях Анатолії, Фракії, на Кіпрі та узбережжі Чорного моря³; цукрову тростину – в Єгипті та на Кіпрі (лише для християн)⁴, мак – в області Конья¹. Важливу роль відігравало і садівництво:

¹ Іналджик Г. Османська імперія... С. 172.

² Хитцель Ф. Османская империя... С. 136.

³ Эвлия Челеби. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / пер. с осман. яз. Е. В. Бахревского. Симферополь, 2008. С. 163.

⁴ Michel N. L'Égypte des villages... Р. 135.

Синоп спеціалізувався на вирощуванні груш і яблук, Дамаск – груш і винограду, Анталія – абрикосів, Єгипет і Нижній Ірак – фініків, Айдин і Сарухан – інжиру². На виробництві меду, воску й зерна спеціалізувалися Молдавія та Валахія³, деревини – Ізміт, Гейнюк і гори Тавра⁴, на вирощуванні каштанів – Бурса, горіхів, каштанів і цибулі – Ізнік⁵, оливков, кунжута та різноманітних фруктів – узбережжя Середземного моря⁶, озюму – Смирна й Коринф⁷, вина – Албанія, Угорщина, Кіпр (для християн)⁸.

У деяких районах сільськогосподарське виробництво давало настільки значні обсяги продукції, що воно надходило на ринок. Так було, наприклад, із рисом, численні плантації якого існували в Єгипті, Сирії, Анатолії та Румелії, а також із бавовною, поширеною на Близькому Сході, на Кіпрі та в Малій Азії, де в другій половині XVI ст. вона почала витісняти пшеницю⁹.

Поруч із осілими селянами проживало значне кочове населення, яке займалося переважно тваринництвом у горах, на рівнинах, у степах або пустелях: бедуїни арабських провінцій, туркмени й курди Анатолії, тюрюки Румелії. Контроль над цими племенами, їх облік і оподаткування становили серйозну проблему для уряду¹⁰.

¹ Kuru M. A «Magnificent» Climate: Demography, Land and Labour in Sixteenth-Century Anatolia // *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History* / Eds. O. İnal, Y. Köse. Winwick, 2019. P. 48.

² Faroqhi S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *International Journal of Middle East Studies*. 1982. Vol. 14/4. P. 527.

³ Эвлия Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / сост. и отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва, 1961. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. С. 232.

⁴ McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe*... P. 117.

⁵ История Османского государства... С. 379.

⁶ Буке О. Османская империя... С. 131.

⁷ *Earthly Delights. Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe, c. 1500-1900* / Eds. A. Jianu, V. Barbu. Leyden, 2018. P. 134.

⁸ Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII века / под ред. П. А. Сырку // *Православный палестинский сборник*. Санкт-Петербург, 1890. Т. 10, вып. 30. С. 188.

⁹ McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe*... P. 119.

¹⁰ Иванов Н. А. Свободные и податные племена Северной Африки в XIV-XVI вв. // *Арабские страны*. История. Москва: Наука, 1963. С. 64-72.

У тваринництві повсюдно переважало розведення овець і кіз, тоді як свиней утримували лише в християнських поселеннях Балкан. У деяких регіонах скотарство було основою господарства: численні отари овець у Болгарії, Македонії, Західній Фракії, степах Причорномор'я, Фаюмі, Центральній Анатолії та долинах Тавра; табуни коней у Буджаку, Молдавії та Центральній Анатолії; стада ангорських кіз навколо Анкари; верблюди – у кочових бедуїнів¹.

Ремесла відігравали менш значну роль, але все ж впливали на соціально-економічне життя Османської імперії. Серед них важливе місце посідала гірничодобувна справа. Праця на відкритих розробках і в шахтах була надзвичайно важкою, майже каторжною. Робітників набирали з навколишніх сіл – вони або отримували платню, або звільнялися від податків. При цьому рабська праця, судячи з усього, використовувалася рідко. У цій сфері османи багато в чому наслідували своїх попередників: зокрема, на Балканах вони перейняли від розвиненої місцевої металургійної традиції систему організації, техніку й термінологію, без вагань застосовуючи саксонське гірниче право до розробки сербських і боснійських рудників із другої половини XIII ст.².

В Османській імперії існувало кілька металургійних районів: в Анатолії знаходилися родовища міді високої якості, яку видобували в провінції Кастамону, неподалік від узбережжя Чорного моря; срібні рудники – у Гюмюшхані, на північний захід від Ерзурума; на Балканах – родовища срібла, міді та свинцю, особливо багаті поклади в Сербії (Ново-Брдо, Стара-Планіна), у Боснії (Фойниця, Кресево, Сребрениця), у Фракії (Сідрекапсі, Правіста) та в Македонії (Ускюб/Скоп'є, Кратова). З руди, видобутої в

¹ Іналджик Г. Османська імперія... С. 204.

² Finkel C. *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*. London, 2005. P. 82.

Болгарії (Самаков) на південний схід від Софії, виготовляли залізо відмінної якості, яке йшло на виготовлення озброєння та оснащення великих мечетей; золото привозили із Західного Судану¹.

Ремесла були зосереджені в містах. Там були представлені всі види дрібного мануфактурного виробництва: миловарні, шевські майстерні, фарбувальні цехи, маслосімейні (з оливок та насіння льону), виробництво свічок, виготовлення напоїв, ковальські майстерні, ткацькі млини, чобітні майстерні, пекарні, канатні фабрики тощо. Міське населення головним чином проживало за рахунок цих дрібних мануфактур, майстерень і лавок². Серед відомих товарів були: мило з Алеппо, Триполі, Іраку, Урлі³; скляний посуд із Хеврона та Дамаска⁴; мідний домашній посуд із Кюре, який виготовляли по всіх регіонах⁵; якорі з Самокова (під Софією)⁶; фаянс із Ізніка, Кютахії та Діярбекира⁷; цегла з Геліболу⁸.

Однак саме текстильна промисловість, найважливіша галузь ремісничого виробництва, характеризувалася дуже високою регіональною спеціалізацією: знаменитими були шовкоткацькі фабрики Бурси (виробництво першокласного товару, який користувався великим попитом як в Османській імперії, так і за кордоном), Дамаска, Алеппо, Каїра та Хіоса; в районі Анкари та Тосї виготовляли знамениту тканину мохер з шерсті ангорських кіз. Едірне, Салоніки і, в меншій мірі, Сафад та Галілея спеціалізувалися на виготовленні сукна та вовняних тканин. З вовни також

¹ McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe...* P. 125.

² Кримський А. *Історія Туреччини...* С. 217.

³ Fleet K. *The Turkish Economy, 1071-1453* // *The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453)* / Ed. K. Fleet. Cambridge, 2009. P. 249.

⁴ McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe...* P. 134.

⁵ Там само.

⁶ *Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa* / Eds. A. Helmedach et al. Leipzig, 2014. S. 325.

⁷ *An Economic and Social History of the Ottoman Empire...* P. 215.

⁸ Хитцель Ф. *Османская империя...* С. 166.

ткали килими і доріжки, зокрема знамениті килими з Кютахії, Учаку та Гердеса¹.

Бавовна також була досить поширена: важливі центри її виробництва знаходилися на Близькому Сході, на Кіпрі та у Фессалії, а також у різних районах Анатолії. Егейське узбережжя Анатолії, Центральна Греція та Алеппо спеціалізувалися на виробництві газової тканини та парусини; Мосул славився витонченою бавовняною тканиною, з якої виготовляли тюрбани².

Усі міські жителі, зайняті якимось ремеслом, об'єднувалися у професійні корпорації (еспаф). При цьому належність до етнічної чи релігійної спільноти не мала значення. Корпорація складалася зі складно структурованих груп: унизу – майстри (уста), помічники (кальфа), учні (чирак), а над ними – група керівників та відповідальних осіб, яку підтримував рада старійшин³.

Головне, що відрізняє османську торгівлю, – це поєднання найрізноманітніших її складових. Зовнішня торгівля була однією з цих складових економічного життя імперії, але не варто надавати їй перебільшеного значення, як це часто робили дослідники попередніх років⁴. Тут слід говорити про два типи торгівлі: дрібну та велику.

Дрібна (роздрібна) торгівля була заняттям крамарів та гільдій, які збували свої товари на критих ринках (бедестен, чарші) у містах та на відкритих ринках (позор) у селах. Деякі ринки поступово перетворювалися на місцеві ярмарки (пайяір), інші – на центри міжрегіональної торгівлі та навіть міжнародного масштабу (наприклад, ярмарки Фракії та Фессалії).

¹ Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453... P. 260.

² Там само. P. 261.

³ Gerber H. State and Society in the Ottoman Empire... P. 145.

⁴ Петросян Ю. А. Российская историография Османской империи. XVIII-XX вв. Санкт-Петербург, 2012. С.79.

Велика (оптова) торгівля була сферою діяльності великих торговців (тюджар, базирган) – мусульман, християн та іудеїв, які вже володіли капіталом, і яким високопоставлені представники політичної еліти надавали підтримку через укладання контрактів та кредитування (мудароба)¹.

Провінції Османської імперії експортували шерсть, бавовну, шкіру, хутро, зерно, волокно, барвники, прянощі, парфуми, оливкову олію і, з XVI ст., єменську каву². У деяких регіонах текстильного виробництва спостерігався справжній розквіт. Особливо прогресували шовкоткацькі майстерні в Бурсі та фабрики з виробництва вовни у Салоніках і Сафаді (Галілея). Також на основі великої торгівлі розвивалися інші галузі: фабрики з виробництва вовни і повсті в Болгарії або мохеру в районі Анкари³. Наприклад, у місті Воскопое в Албанії в XVI ст. нараховувалося близько двадцяти гільдій, частина з яких спеціалізувалася на виробництві грубої вовняної тканини, що експортувалася до Венеції⁴. У виробництві бавовняної тканини османські промисловці успішно конкурували з індійськими виробниками, налагодивши випуск дешевих імітацій⁵.

З іншого боку, Порта імпортувала велику кількість предметів розкоші та товарів класу люкс, які надходили з інших кінців світу. Зокрема, із заходу прибували сукно та шерсть із Північної Африки, з Майорки, Каталонії, Англії, Бергами, Флоренції та Франції (Лангедок), металообробні вироби з Центральної Європи, олово та сталь із Англії; папір і скло з Італії, також із країн Заходу надходили срібні монети⁶. Із сходу привозили прянощі, пахощі,

¹ История Османского государства, общества и цивилизации... С. 412.

² An Economic and Social History of the Ottoman Empire... P. 58.

³ Earthly Delights. Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe, c. 1500-1900 / Eds. A. Jianu, V. Barbu. Leyden, 2018. P. 83.

⁴ Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453... P. 262.

⁵ Faroqhi S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // International Journal of Middle East Studies. 1982. Vol. 14/4. P. 532.

⁶ Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453... P. 265.

барвники, індійські тканини, китайський шовк і порцеляну. З півночі – цінне хутро, шкіру, мисливських птахів, моржеві бивні, амбру з Крайньої Півночі та з Росії; білих рабів, захоплених під час татарських набігів і вивезених з Кавказу та Криму. З півдня – золото із Судану та темношкірих рабів¹.

Говорячи про висновки, потрібно зазначити, що в період свого розквіту Османська імперія не була «деспотичною державою», бо, насправді, дійсно величезна влада султана на місцях обмежувалася провінційною адміністрацією і піддані імперії мали деякий правовий захист. На практиці широкі повноваження султана були делеговані безпосередньо його представникам на місцях: військовим правителям, беям, пашам та їхнім помічникам. На провінційному рівні існувало безліч прикладів ретельного розмежування юридично-адміністративної та військової влади й відповідної професійної ієрархії.

Османська імперія в період розквіту була строкатою державою, що складалася з різнорідних елементів. Населення складалося з багатьох етносів: турки, татари, араби, перси, курди, роми, бербери, копти, греки, вірмени, слов'яни, албанці, угорці. Численні релігії співіснували поруч: переважав іслам сунітського напрямку, але також були присутні шиїзм, християнство в різних формах та юдаїзм.

Теоретично всі піддані султана були рівні між собою, оскільки іслам не визнає каст. Однак, більше, ніж за етнічною чи релігійною належністю, провінційні мешканці відрізнялися за правовим та ідеологічним становищем, поділяючись на дві категорії: аскери та реая. Немусульманське населення провінцій поділялося на три великі групи: православні християни, східні християни та іудеї. Їхній статус християн і іудеїв визначався ісламським канонічним правом – шаріатом, який визнавав за зиммі право проживати в

¹ An Economic and Social History of the Ottoman Empire... P. 71.

державі та сповідувати свою релігію, але ставив їх у підпорядковане становище підданих «другого сорту».

Провінції були основним джерелом фінансових надходжень. Головним із них був земельний податок, тобто податок із власників або розпорядників землі, таких як тімаріоти. Загалом в османській провінційній податковій системі існувало дуже багато різноманітних податків: «десятина», джиз'я, закят, «ленний податок», податки на овець та рудники та надзвичайні податки та торгові збори.

Економічна потужність Османської імперії ґрунтувалася на великому різноманітті ресурсів, а також на політичній стабільності й безпеці. Імперія являла собою величезний внутрішній ринок. Провідне місце посідало сільське господарство – землеробство та тваринництво. В період розквіту османські провінції мали дуже розвинену спеціалізацію. Близькосхідні та африканські провінції були центром вирощування не лише зернових, а й фруктів та цукрового тростина, егейські, балканські та причорноморські – коноплі, меду, воску, узбережжя Середземного моря – оливок тощо. У тваринництві повсюдно переважало розведення овець і кіз, тоді як свиней утримували лише в християнських поселеннях Балкан. Ремесла відігравали значно меншу роль. Існувало кілька металургійних районів в Анатолії, на Балканах, у Фракії та в Македонії.

Торгівля знаходилася на досить високому рівні. Серед відомих товарів були мило та скляний посуд з близькосхідних провінцій, залізні вироби з балканських провінцій, фаянс з Анатолії. Також, провінції експортували шерсть, бавовну, шкіру, зерно, волокно, прянощі, парфуми, оливкову олію.

Розділ 3. Людина османської імперії

Опис османських провінцій був би неповним без розгляду самих мешканців цих територій, їхньої повсякденної діяльності, турбот і речей, що їх оточували.

Насамперед слід звернути увагу на місця проживання османських підданих. Багато з них жили в містах, в арабських провінціях існували також кочові спільноти, однак більшість населення проживала в сільській місцевості.

Міське життя в османських провінціях Близького Сходу та Анатолії було організоване навколо базарів, мечетей і кварталів, які часто поділялися за релігійною або етнічною ознакою. Базар (сук) був центром економічної активності. Тут торгували тканинами, спеціями, металами, продуктами харчування та ремісничими виробами. Торгівля була не лише економічною, а й соціальною практикою: люди обмінювалися новинами, укладали угоди, обговорювали політичні події¹.

У Північній Африці міське життя зосереджувалося навколо медин – старих міських центрів із вузькими вулицями, ринками та релігійними установами. Такі міста, як Алжир, Туніс і Триполі, були важливими торговими й адміністративними центрами. Усередині медини розташовувалися базари (суки), де велася активна торгівля тканинами, спеціями, металами, шкірою та продуктами харчування². Архітектура міст відображала як кліматичні умови, так і соціальні норми. Мечеті були центрами релігійного й громадського життя, а медресе – освітніми

¹ Записки янычара. Написані Константином Михайловичем із Островиці. Москва, 1978. С. 37.

² Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки... С. 49.

установами. Важливу роль також відігравали громадські лазні (хамами), які служили не лише для гігієни, а й як місця спілкування¹.

Міське життя на Балканах за османського панування розвивалося навколо адміністративних, торговельних і ремісничих центрів. Такі міста, як Сараєво, Скоп'є, Софія та Салоніки, ставали важливими осередками торгівлі й культури. Їхня структура обов'язково включала мечеті, ринки, караван-сараї, лазні (хамами) та житлові квартали. Базар відігравав ключову роль в економічному й соціальному житті: тут зустрічалися торговці, ремісники та покупці, відбувався обмін не лише товарами, а й інформацією².

Сільське життя в арабських провінціях і Анатолії відзначалося значним різноманіттям. У прибережних і родючих районах населення займалося землеробством, вирощуючи зернові, оливки, фрукти й овочі. У посушливих і пустельних зонах переважало кочове або напівкочове скотарство. Племінні структури відігравали важливу роль в організації життя: належність до племені визначала соціальний статус, доступ до ресурсів і захист³. На Балканах селяни вирощували зернові культури, виноград, овочі та фрукти, а також займалися скотарством. Земля формально належала державі й розподілялася в межах системи тимарів. Для селян це означало залежність від місцевої адміністрації та необхідність регулярної сплати податків, що нерідко ставало причиною невдоволення й соціальної напруженості⁴.

Як і більшість ісламських мистецьких традицій, османська архітектура була імперською й дуже централізованою. Провінції, з різним ступенем підпорядкування і часто зберігаючи власні тенденції, постійно

¹ Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи... С. 104.

² Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa. Leipzig, 2014. S. 75.

³ Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453... P. 229.

⁴ Earthly Delights. Economies and Cultures... P. 58.

відчували вплив Стамбула, так само як раніше вони зазнавали впливу Бурси та Едірне – колишніх столиць.

Як і в будь-якій ісламській цивілізації, османська цивілізація надавала пріоритет архітектурі. Особливе значення вона відводила мечеті – єдиному монументу, що справді створювався на довгий час, оскільки, попри непізнаванність Аллаха, мечеть певною мірою вважалася його обителлю. Вона утверджувала його велич, а також підкреслювала велич ісламу та монарха, покликаного його спрямовувати. Османська мечеть мала особливість бути складовою частиною релігійного комплексу (кюліє), до якого входили медресе, богадільні, хамами, мавзолеї тощо¹.

Османська архітектура мала переважно міський характер. Вона значно менше стосувалася малих міст, а села та поселення майже не мали виразного архітектурного вигляду. Водночас існувала своєрідна сільська архітектура, представлена різними спорудами – караван-сараями, мостами, площами, мавзолеями та надгробками².

Попри різноманітні впливи візантійської, перської, сирійської та інших культур і їхнє гармонійне поєднання, за сучасними дослідженнями, османське мистецтво бере початок у мистецтві сельджуків Малої Азії. Саме звідси походить любов до облицювальної кераміки, мармурового оздоблення, а також до створення арок, склепінь і портиків із комірчастого матеріалу (мукарнас). Османська архітектура формувалася протягом століть у процесі перетворення невеликого емірату на імперію. Її розвиток визначали три основні джерела: арабський світ, який дав іслам і головну архітектурну форму – мечеть; перське сусідство, де сформувалися типи релігійних споруд, що стали невід’ємною частиною архітектурних комплексів (медресе,

¹ Crane H. Art and Architecture, 1300-1453... P. 299.

² Там само.

богадільні, мавзолеї – тюрбе); а також візантійська спадщина, яка поступово прищеплювала османським правителям імперські ідеї¹.

Арабський вплив проявлявся в колонних мечетях – безпосередній спадщині арабо-мусульманських традицій як місця зібрання віруючих. Такі мечеті були широко поширені в Єгипті, Сирії, Іраку, на Аравійському півострові та в Північній Африці².

Щодо використання декору в архітектурі, османи були в цьому неперевершеними майстрами. Вони віддавали перевагу кольоровому каменю, мармуровому облицюванню, розпису і, звичайно ж, керамічному оздобленню, надаючи перевагу красі рослинних мотивів над геометричними формами. Безумовно, зразок султанських мечетей Стамбул поширювався по всій імперії, однак османські султани водночас надавали підпорядкованим спільнотам широку автономію і, зокрема в культурному плані, не здійснювали спроб «тюркізації» чи «культурного колоніалізму». Тому, якщо не враховувати окремі європейські райони імперії та Анатолію, пам'яток у суто «османському» стилі небагато. Наприклад, в арабських провінціях можна нарахувати не більше 15 великих споруд, натхненних стилем столичних мечетей (у Алеппо – чотири, у Дамаску – п'ять, у Каїрі – три, у Тунісі та Алжирі по одній) (рис. 5)³.

Нарешті, слід зазначити, що, окрім суспільно-релігійного призначення, мечеть виконувала й певну політичну роль. Мінбар слугував не лише місцем для проповідника та ведучого молитви, а й трибуною для оголошення важливих новин. П'ятнична проповідь (хутба) виголошувалася з

¹ Буке О. Османская империя... С. 162.

² Mostafa H. The Early Mosque Revisited: Introduction of the Minbar and Maqsura // *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* / Ed. G. Necipoğlu. Leiden, 1995. P. 3.

³ Isaac Bakhoun D. The Foundation of a Tabrizi Workshop in Cairo: A Case Study of Its Influence on the Mosque of Emir Altunbugha al-Maridani // *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* / Ed. G. Necipoğlu. Leiden, 1995. P. 27.

іменем чинного султана. Згадування правителя в щотижневій проповіді було одним із визнаних символів політичної влади на ісламських територіях – верховенства султана-халіфа та вірнопідданства його васалів. Відсутність імені монарха означала заяву про незалежність або непокору¹.

Характерною рисою було те, що за османів мечеті займали центральне місце в ансамблі навколишніх споруд: релігійно-правових шкіл (медресе), кухонь для бідних (імаретів), лікарень (табхане), богаділень, шкіл, бібліотек (кютюбхане), фонтанів, караван-сараїв (ханів) тощо. До мечеті прибудовували допоміжні корпуси, призначені для освітніх, політичних і правових установ. Такі архітектурні комплекси називаються кюліє (рис. 6)².

Османська імперія, що розташовувалася «на трьох континентах», була значно витягнута як у широтному, так і в меридіональному напрямках і, відповідно, мала дуже різноманітні природні умови. Тому відмінності клімату та місцевих будівельних матеріалів істотно впливали на житло. В імперії чітко виділялися дві зони: в одній – Сирія, південний схід Анатолії та район Кайсері – переважало кам'яне будівництво; в іншій – використовували дерево, якщо його було достатньо, як у традиційних будинках Стамбул, або ж споруджували каркасні будинки, обшиті іншими матеріалами³.

В Османській імперії виділялися два типи міст, яким відповідали два типи житла по різні боки умовної лінії, що проходила через Анатолію: на півдні Анатолії, у Передній Азії та Магрибі, у так званій «арабській» зоні, переважав «арабський дім» із внутрішнім двором (каа). Така планування пояснювалася як спекотним кліматом, так і історичною арабською, а згодом мамлюцькою спадщиною. «Арабські будинки» зводилися впритул один до одного, але їхні фасади не виходили на вулицю; на Балканах і північному

¹ Faroqi S. The Ottoman Empire and the World Around It. London-New-York, 2004... P. 43.

² Faroqi S. The Ottoman Empire and the World Around It. London-New-York, 2004... P. 43

³ Crane H. Art and Architecture, 1300-1453... P. 312

заході Анатолії будували так звані «болгарські» будинки. Це був тип житла з центральним вестибюлем, навколо якого розташовувалися кімнати. Будинок стояв на міцній основі й був повністю дерев'яним або мав дерев'яний каркас. Зазвичай він мав два поверхи, похилий дах із виступами для захисту конструкції та фарбувався у світлі яскраві кольори. Фасад виходив на вулицю, на нього виходили вікна, а іноді й вхідні двері. Такі споруди збереглися в Бурсі, Бірті, Токаті, Анкарі, Стамбулі, Едірне, Пловдиві, Мельнику, Касторії, Амбелакії та Сараєво¹.

У мусульманських будинках існувало чітке розділення на чоловічу (селямлик) і жіночу (гаремлик) частини. У балканських провінціях серед немусульман такого поділу могло не бути. У Сербія, Албанія, Болгарія та Греція продовжували існувати місцеві традиції будівництва житла. На Балканах у сільській місцевості будинки зводили з доступних матеріалів – дерева, каменю або глини. У містах житло було більш різноманітним: заможні родини мали будинки з внутрішніми дворами, прикрашені різьбленням і розписами. Як і в інших частинах імперії, простір дому часто поділявся на чоловічу та жіночу частини, що відображало соціальні й культурні норми².

Однією з ключових характеристик життя в провінціях Османська імперія була важлива роль релігії. Іслам посідав центральне місце в суспільному та особистому житті мусульманського населення. П'ять щоденних молитов, піст у місяць Рамадан, благодійність і паломництво до Мекка були невід'ємними елементами релігійної практики. Особливо це стосувалося Анатолії, Єгипту та Близького Сходу.

¹ Атыл Э. Османское искусство и архитектура // История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. Москва, 2006. Т. 2. С. 453.

² Там само. С. 454.

Водночас турецький іслам ніколи повністю не відмовлявся від народних вірувань, особливо у сфері культу святих. Щороку, зокрема в Анатолії та на Балканах, відбувалися паломництва, не передбачені канонами, організовані навколо могил і мавзолеїв (тюрбе) видатних суфійських святих. Віряни приходили туди, щоб просити зцілення від хвороб, молитися за успішні пологи, обрізання чи шлюб, або просто відчувати духовну атмосферу. Тут палили пахощі, приносили дари, а гроти мавзолеїв прикрашали стрічками тканини як знак очікування благословення. Такі звичаї свідчать про збереження давніх культів, пов'язаних із поклонінням природі та анімізмом, що сягають язичницьких часів¹.

На цих територіях у містах і селах також проживали християни різних конфесій, іудеї та інші групи. Вони входили до системи міллетів. Це сприяло збереженню культурного різноманіття, хоча водночас закріплювало соціальні відмінності².

У Північній Африці більшість населення також сповідувала іслам, переважно сунітського напрямку, однак існували й суфійські братства, що відігравали значну роль у духовному житті. Суфійські ордени об'єднували людей різних соціальних верств і пропонували форми релігійної практики, орієнтовані на особистий духовний розвиток³. Водночас у регіоні проживали єврейські громади, а в деяких районах – християни, особливо в прибережних містах⁴.

Важливою рисою балканського суспільства в османську добу була його багатоконфесійність. Поряд із мусульманами, які становили правлячу еліту, значну частину населення складали православні християни, а також

¹ Dankoff R. An Ottoman Mentality. The World of Evliya Celebi. Leyden, 2006. P. 82.

² Иванов Н. А. Система миллетов в арабских странах (XVI-XVIII вв.) // Восток. 1992. № 6. С. 30.

³ Finkel C. Osman's Dream... P. 71.

⁴ Жюльен Ш.-А. История Северной Африки... С. 48.

католики та іудеї. Тут також діяла система міллетів. Наприклад, православні підпорядковувалися Константинопольському патріархові, а єврейські громади мали власні органи самоврядування. Це дозволяло зберігати релігійну та культурну ідентичність, хоча немусульмани перебували в менш привілейованому становищі та сплачували спеціальні податки, такі як джиз'я¹.

Рамадан був найважливішим колективним проявом віри на ісламських землях. Османи підкреслювали його значення, називаючи «султаном одинадцяти місяців». Це період інтенсивного релігійного життя, коли особливо яскраво проявлялися побожність і релігійне піднесення мусульман. Водночас це був насичений час соціального й культурного життя: відвідування гостей, обмін подарунками, розваги, нічне життя та святкування. Завершувався він одним із головних свят ісламу – Шекер-байрам².

Виконання релігійного культу могло відбуватися будь-де, але переважно – колективно, у релігійних спорудах, де мусульмани з одного кварталу чи населеного пункту збиралися для спільної молитви, особливо у п'ятницю. У зв'язку з цим існував певний службовий персонал, не спеціально оформлений як духовенство, але такий, що виконував релігійні функції: імам, шейх або ваїз (простий проповідник), хатіб (проповідник п'ятничної молитви), хафіз (читець Корану) та муедзин (закликальник до молитви)³.

Дотримуючись традицій класичних мусульманських імперій, османи не виявляли асиміляційних намірів щодо підкорених народів і, зокрема, не проводили політики прозелітизму. Випадки насильницького навернення до

¹ Levonian L. The Millet System in the Middle East // The Muslim World. 1952. Vol. 42. P. 90-96; Иванов Н. А. Система миллетов в арабских странах (XVI-XVIII вв.) // Восток. 1992. № 6. С. 29-41.

² Gerber H. State and Society... P. 38.

³ Петросян Ю. А. Османская империя... С. 64.

ісламу траплялися рідко й були пов'язані переважно з надзвичайними обставинами, найчастіше війною. Загалом це не було нормою. Навпаки, в Османська імперія іудейські та християнські громади мали статус платників податків – зиммі, передбачений ісламським правом для «ліудей Книги» (ахль аль-кітаб), які перебували під владою мусульман. Безумовно, немусульмани – послідовники релігій, заснованих на Біблії, – зазнавали певних дискримінаційних обмежень, що підкреслювали їх нижчий статус порівняно з «правовірними». Проте вони зберігали право мати власні культові споруди й предмети та сповідувати свою віру. Крім того, зиммі користувалися певною правовою та адміністративною автономією у справах, що стосувалися релігії¹.

Слід зазначити, що така політика османської влади суттєво відрізнялася від нетерпимості тогочасної католицької церкви щодо іудеїв і православних. Яскравим прикладом османської «толерантності» стало масове переселення до імперії євреїв, вигнаних з Іберійського півострова та півдня Італії наприкінці XV ст., а також подальша імміграція марранів та інших переслідуваних груп².

«Люди Книги» були об'єднані власними віруваннями й обрядами (рис. 7). Серед них вирізнялася Константинопольський патріархат, яку очолював патріарх; першим був Георгій Схоларій Геннадій (1454-1473 рр.). До цієї системи також входили іудейські громади, що перебували під владою великого рабина (хахамбаші). Першими на цій посаді були Мойша Капсалі (1453-1497 рр.) та Елія Мізрахі (1498-1526 рр.). Після 1526 р. ця посада залишалася вакантною, і кожна громада (караїми, романіоти, сефарди, ашкеназі та інші) мала власного рабина. Православні вірмени об'єднувалися

¹ Levonian L. The Millet System... P. 91.

² Іналджик Г. Османська імперія... С. 113.

навколо Вірменської церкви, яку очолював патріарх, що остаточно оселився в Стамбулі лише у 1641 р.¹

Православні греки, вірмени та іудеї, як уже зазначалося, утворювали релігійні громади, що називалися міллетами. Кожна громада обирала свого духовного главу – грецького патріарха, вірменського патріарха або головного рабина, яких визнавав султан. Їхня діяльність зосереджувалася переважно в духовній сфері. Якщо держава й надавала громадам певні юридичні повноваження, то вони обмежувалися справами духовенства, а в світській сфері – питаннями приватного права та цивільного статусу (шлюб, опіка, спадкування), пов'язаними з релігійною належністю².

Система міллетів передбачала, що «люди Книги» мали власне духовенство та власні суди; вони користувалися своєю мовою й алфавітом. У містах вони проживали компактно, утворюючи окремі квартали (махалле), мали власні культові споруди (церкви, синагоги, храми) та закріплені за ними кладовища. У розв'язанні деяких правових питань можна було звертатися до каді – судді, особливо коли справа стосувалася як мусульман, так і немусульман, або у складних випадках, наприклад розлучення³.

Прийняття ісламу, безумовно, відігравало певну роль у його поширенні, проте темпи цього процесу в різних регіонах Османської імперії були різними. Неможливо подати точну картину через значні регіональні відмінності. Наприклад, на Балканах спостерігався опір населення в Сербії, тоді як у Боснії і Герцеговині відбувалася поступова асиміляція частини населення⁴. В одних регіонах ісламізація мала поодинокий характер, в інших – була більш масовою. До останніх належали Боснія, Албанія, частина

¹ Christians and Jews in the Ottoman Empire... P. 27.

² Иванов Н. А. Система миллетов... С. 32.

³ Там само. С. 32-33.

⁴ Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы... С. 51.

Болгарія (включно з помаками – болгарами-мусульманами), Анатолія, а пізніше й Крит, де після завоювання 1670 р. приблизно половина населення прийняла іслам¹.

Сам процес переходу в іслам не супроводжувався складними церемоніями. Новонавернений мусульманин мав лише після обмивання у присутності двох свідків виголосити формулу прийняття віри (шахаду) – без фізичного чи морального примусу – та змінити одяг, оскільки саме він слугував одним із зовнішніх відмінних ознак між мусульманами та зиммі. Незважаючи на відсутність точних даних, можна стверджувати, що кількість навернених до ісламу протягом трьох століть османського панування була обмеженою. Ті, хто йшов на цей крок, попри невдоволення своїх одновірців і духовенства, керувалися переважно міркуваннями кар'єри та податковими пільгами (зокрема звільненням від джиз'ї)².

Прийняття ісламу могло давати й інші переваги: сприяти звільненню раба (хоча це не було загальним правилом); християнка, перейшовши в іслам, могла уникнути небажаного шлюбу, нав'язаного родичами; новонаверненому було легше вирішити складну судову справу. Військовополонений, засуджений до примусових робіт, міг прийняти іслам у надії на звільнення; обвинувачені у злочинах іноді також розраховували на полегшення своєї долі. Тому не дивно, що прийняття ісламу – як із щирих переконань, так і з прагматичних причин – інколи супроводжувалося двовір'ям або релігійним синкретизмом, а в окремих випадках – навіть таємним дотриманням християнських чи іудейських обрядів³.

Освіта в Османська імперія була тісно пов'язана з релігією. Основними навчальними закладами були медресе, де вивчали ісламське

¹ An Economic and Social History... P. 94.

² Хитцель Ф. Османская империя... С. 112.

³ Там само.

право, богослов'я, арабську мову, а іноді й філософію та математику¹. Для немусульман існували власні школи при церквах і синагогах, де викладали грамоту, основи релігії та іноді світські дисципліни. Попри обмеження для зимми, освіта відігравала важливу роль у збереженні культурної ідентичності та передачі знань². У містах діяли бібліотеки й осередки науки, де розвивалися різні галузі знань. Рівень грамотності серед населення був відносно низьким, особливо в сільській місцевості, однак у містах існували освічені верстви, які активно брали участь в інтелектуальному житті³.

Для османського суспільства і культури загалом було характерне переважання усного мовлення над письмовим, принаймні для більшості населення, яке мало обмежений доступ до письмових текстів через матеріальні чи культурні причини. Поширення літературних творів також було обмеженим, оскільки тривалий час єдиним способом їхнього відтворення залишалося переписування від руки⁴.

Жанри й форми османської літератури, успадковані переважно з попередніх епох, зазнали сильного арабо-перського впливу. У сільській місцевості переважала народна поезія в усній формі. Часто містична за змістом, вона й досі зберігається в Туреччині серед ашиків – мандрівних народних поетів⁵. До народної поезії, здебільшого анонімною, належать також довгі поеми-легенди та епічні сказання, герої яких іноді вважаються їхніми авторами. Прикладом є Кьороглу («син сліпого») – благородний розбійник, хоробрий воїн і борець за справедливість. Усна традиція зберігала також численні казки, легенди та романтичні оповіді⁶. Особливе місце посідають

¹ Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453) / Ed. K. Fleet. Cambridge, 2009. P. 402.

² Levonian L. The Millet System... P. 93.

³ Canbakal H. Society and Politics... С. 132.

⁴ Crane H. Art and Architecture, 1300-1453... P. 287.

⁵ Кримський А. Історія Туреччини... С. 201.

⁶ Хитцель Ф. Османская империя... С. 268.

історії про пригоди Ходжа Насреддін – його дотепні анекдоти, вислови й афоризми були зібрані Махмудом Челебі¹ (помер у 1531 р.). Передаючись із покоління в покоління, ці історії поширилися по всьому ісламському світу – від Африки до Центральної Азії.

В інших народів також продовжували розвиватися народні традиції та епічна поезія. Наприклад, у сербів зберігалися поеми, що передавали історію Битва на Косовому полі, а в арабів тривало формування збірки казок «Тисяча і одна ніч».

Надзвичайно цікаво, що мистецтво книгодрукування в Османській імперії було поширене переважно в провінціях і серед немусульман. Зокрема, із 1504 р. євреї іспанського походження мали друкарні з івритським шрифтом у Салоніки, вірмени заснували власні друкарні у 1567 р., а греки – у 1627 р. На Балканах друковані книги з'явилися у Валахії та Молдавії відповідно у 1634 та 1642 рр. Що ж до арабського шрифту, то першу друкарню з його використанням створив у Алеппо лише у 1706 р. грецький православний митрополит – перший патріарх Антіохії².

Щодо повсякденної діяльності та дозвілля підданих імперії, їхній день поділявся на дві половини по дванадцять годин. Відлік часу починався із заходу сонця, який вважався нульовою годиною. Семиденний тиждень починався в неділю, а п'ятниця, призначена для молитви, вважалася вихідним днем³.

Незалежно від соціального статусу – бідний чи багатий, високопосадовець чи ремісник, мусульманин чи зиммі – кожен жив у ритмі, визначеному п'ятьма щоденними молитвами, до яких закликав муедзин.

¹ Latifi's Biography of Poets and Beacon for Versifiers (Tezkiretü's-Şuara ve Tabsiratü'n-Nuzama) // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York, 2019. P. 499.

² Атыл Э. Османское искусство и архитектура... С. 556.

³ Faroqhi S. Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire. Cambridge, 1994. P. 58.

Роботу починали зі світанком і завершували наприкінці дня. Три молитви, пов'язані зі сходом сонця, полуднем і заходом, дозволяли як мусульманам, так і немусульманам узгоджувати свій розпорядок із цим ритмом. Післяполуденний час переривався молитвою ікінді, а остання, п'ята молитва (йятсі), здійснювалася вже вдома через одну-дві години після заходу сонця¹.

На світанку муедзин закликав вірян до молитви. Матраци й ковдри складали у скрині або стінні шафи. Немусульмани виконували звичайні ранкові гігієнічні процедури, тоді як мусульмани перед молитвою здійснювали обмивання: чистили зуби, полоскали рот, очищали ніс, умивали обличчя, пригладжували волосся, мили руки й зап'ястя. Для повнішої гігієни як мусульмани, так і немусульмани відвідували хамами у своїх кварталах. Після цього людина вдягалася й швидко снідала. Вийшовши з дому, вона прямувала до місця роботи, проходячи вулицями, забудованими переважно дерев'яними будинками. Здебільшого це були просто утоптані ґрунтові дороги, і лише головні вулиці були вимощені, залежно від пори року вони могли бути вкриті багнюкою або пилом².

Якщо людина була торговцем чи ремісником, вона прямувала до найбільш жвавих кварталів міста. Саме там можна було побачити строкатий натовп людей, які приходили заробити на життя або придбати товари. На околицях міст розташовувалися караван-сараї (хани), біля яких зупинялися каравани верблюдів, мулів і ослів, що привозили товари з далеких країн Сходу та Центральної Європи. Якщо в людини був час і вона хотіла щось купити, їй потрібно було йти на базар, де можна знайти все, що забажаєш. За більш скромними покупками достатньо було відвідати ринок у своєму кварталі, який знаходився у певному місці й працював щонайменше раз на

¹ Буке О. Османская империя... С. 179.

² Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 59.

тиждень. Переважно це були продовольчі базари, де торгували як з рук, так і в крамницях. Крім того, всюди траплялися бакалійні лавки та мандрівні торговці з кошиками за спиною, які пропонували свіжі фрукти й овочі¹.

Денний ритм підданих Османської імперії був розміреним і неквапливим, без зайвої метушні: привітання й обмін люб'язностями з друзями та сусідами тривали довго, ділові переговори затягувалися, а торгівля на ринку могла бути майже нескінченною. Усе завершувалося певним результатом, і саме це відображало своєрідну філософію життя в імперії. І справді, як говорить турецьке прислів'я: «поспіх – справа диявола, відпочинок – справа Божа!»².

Для більшості міських мешканців не було нічого кращого й бажанішого, ніж зручно сісти й віддатися вільному плину думок. Такий стан називався кейф – поняття, що означає особливий спосіб сприйняття життя. Нічого не потрібно, достатньо «нічого»: з люльки піднімається дим, у роті відчувається смак кави, рівномірно постукують тесбїх – великі чотки, камінці яких ковзають між пальцями³. Як писав Ожье Гислен де Бусбек, він був захоплений цим «станом дивовижної рівноваги, чудового спокою у всіх сенсах цього слова, певною мірою навіть сп'яніння, цією мовчазною дрімотою, коли душа частково залишається бадьорою й відкритою для прекрасних сновидінь. У пам'яті спливають улюблені спогади, у теперішньому відчувається спокій, а свідомість наповнюють мрії про майбутнє...⁴».

Ідеальним місцем для такого приємного дозвілля були кахвехане, або кав'ярні. Там неквапливо пили каву, куштували шербет, ласували лукумом і

¹ Dankoff R. An Ottoman Mentality... P. 137.

² Хитцель Ф. Османская империя... С. 202.

³ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 61.

⁴ The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq; Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador. London, 1881. Vol. 1. P. 267.

варенням, курили кальян і грали в нарди, шашки та шахи. Кав'ярня була своєрідним храмом розмови – місцем, де обмінювалися думками, обговорювали новини й ділилися останніми подіями¹.

Увечері кожен повертався додому до заходу сонця. Остання частина дня була присвячена приготуванню вечері, зазвичай за півгодини до заходу сонця, та молитві йятсі. Після цього наставав нічний відпочинок, який мав дати сили для наступного дня². Днем щотижневого відпочинку вважалася п'ятниця, однак протягом року трудові будні переривалися численними святами та урочистими подіями.

Серед них можна виділити народні видовища, релігійні церемонії та офіційні урочистості. Найпоширенішим і найпростішим видом народних розваг було водіння ведмеда, чим займалися цигани³. На Близькому Сході та в Анатолії також можна було побачити бої верблюдів, баранів або півнів⁴. Іноді в таких містах, як Алеппо, Каїр чи Дамаск, траплялися виступи шутів, скоморохів, комедіантів, борців, фокусників, акробатів і канатоходців⁵. У великих містах також існували майданні вистави «орта оюну», коли актори грали просто в колі глядачів. Для них були характерні два головні персонажі: Пишекяр – добрий міщанин, і Кавуклу – представник простого народу, які розповідали один одному неймовірні історії з народного гумору⁶.

Народне театральне мистецтво Карагьоз (буквально «чорне око») поширилося по всій Османська імперія. Воно ґрунтувалося на маніпуляції прозорими фігурками з тонкої шкіри або розфарбованого пергаменту, які рухали за допомогою палички. Освітлення забезпечували свічки, а

¹ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 94.

² Dankoff R. An Ottoman Mentality... P. 139.

³ Borsook E. The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497-1498) // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 1973. 36. P. 172.

⁴ Там само.

⁵ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 96.

⁶ Іналджик Г. Османська імперія... С. 231.

зображення проєктувалося на завісу. Два головні персонажі Карагьоза – витончений Хадживат («Задавака») і грубуватий Карагьоз – уособлювали відповідно заможного міщанина та простолюдина. Також з'являлися інші персонажі: п'яниця, курець гашишу, єврей, вірменин, араб, а також тварини, чудовиська, дракони, феї, джини та ін¹.

Населення імперії щороку брало участь у двох великих релігійних святах: «свято солодоців» (шекер-байрам), що відзначається наприкінці місяця Рамадан, та «день жертвопринесення» (курбан-байрам)². Звичайно, існували й немусульманські свята, особливо в балканських провінціях. Християни відзначали Різдво, Великдень та інші церковні свята, дотримувалися постів і брали участь у богослужіннях³. Під час великих свят простий народ безпосередньо долучався до розваг: глядачів розважали танцівниці й музиканти, клоуни й акробати, фокусники, скоморохи, канатоходці, жонглери. Також можна було побачити змагання зі стрільби, кінні перегони, бої тварин або дресирування ведмедів і собак. Усі ці свята доповнювалися барвистими процесіями, під час яких, наприклад, на возах везли цукрові фігури заввишки близько метра, виготовлені у формі тварин, пам'ятників і мініатюрних садів⁴.

В імперії існували і традиційні ігри. Насамперед це була стрільба з лука, традиційно поширена серед турків. Джерид – це різновид бою, під час якого сотні вершників, поділені на дві групи, кидали одне в одного дерев'яні дротики. У Стамбулі цю гру було скасовано у 1826 р., але в провінціях вона ще довго зберігалася. Також проводилися «жартівливі» пішохідні бої та виступи борців. Крім того, багато народів грали в нарди (тавла), які були

¹ Іналджик Г. Османська імперія... С. 232.

² Кримський А. Історія Туреччини... С. 176.

³ Christians and Jews in the Ottoman Empire... Р. 65.

⁴ Хитцель Ф. Османская империя... С. 215.

майже в кожній кав'ярні, у шахи (сатрандж), шашки, кості та манджалу («металка»)¹.

Одним із проявів османського впливу на культури завойованих народів стали хамами (лазні), які були місцем для особистої гігієни, відпочинку та розваг. Вони існували у великій кількості в усіх провінціях, були доволі пишно оздоблені й завжди людні. Деякі з них призначалися для християн і іудеїв, інші були окремо для чоловіків або для жінок². Найвідоміші хамами знаходилися в Стамбулі, Бурсі (1533 р.) та Будапешті (1506 р.)³. Місцями відпочинку також були яли – розкішні замиські будинки заможних ліудей, а також кахвехане (кав'ярні) для простого населення⁴.

Харчування та побут населення залежали від регіону й соціального становища. Основу раціону становили хліб, бобові, овочі та фрукти⁵. Страви з кус-кусу були дуже поширені в Північній Африці⁶. На Балканах великою популярністю користувався сир⁷. На середземноморському узбережжі особливого значення набувала оливкова олія⁸. М'ясо споживали рідше, переважно у святкові дні; здебільшого це була баранина, з якої готували різні види кебабів і котлети (кюфте)⁹. Свинину вживало в їжу переважно християнське населення Балкан, про що свідчать податкові записи щодо розведення свиней¹⁰. Рис із вареною баранячою головою був поширеною та улюбленою стравою в близькосхідних провінціях. По всій імперії готували плов (пілаф). За винятком деяких міст, таких як Трабзон на узбережжі

¹ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 101.

² Іналджик Г. Османська імперія... С. 232.

³ Crane H. Art and Architecture, 1300-1453... P. 336.

⁴ Буке О. Османская империя... С. 134.

⁵ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 168.

⁶ An Economic and Social History... P. 77.

⁷ Earthly Delights. Economies and Cultures... P. 302.

⁸ Gerber H. State and Society... P. 205.

⁹ Хитцель Ф. Османская империя... С. 216.

¹⁰ Моргун О. Становление откупной системы и чифтликів в Османской империи (конец XVI-XVIII вв.) // Вісник Харківського національного університету. 2014. Серія «Історія». Вип. 49. С. 113.

Чорного моря та Стамбул, мусульмани не надто вживали рибу, на відміну від християнського населення¹.

Молоко та молочні продукти входили до раціону мешканців усіх регіонів. Йогурт і айран здавна вважалися традиційними стравами, виготовленими з кислого молока буйволиць, корів, кіз і овець. Як додаток до страв широко використовували сметану (каймак). Деякі молочні продукти були особливо відомими, наприклад сир із Мітілени (Лесбосу) та вершкове масло з Кафи. Важливу роль відігравали спеції та способи приготування їжі, зокрема тушкування й запікання².

Щодо напоїв, у будні зазвичай пили чисту воду, а у святкові дні – шербет і хошаб, солодкий відвар на основі фруктових соків, меду та цукру. Широко поширеною стала й кава, яка поступово перетворилася на важливу частину соціальної культури³.

Таким чином, у греків, вірмен, арабів і турків загалом існувала подібна основа харчування. За деякими окремими винятками, виразно окремих національних кулінарних традицій не існувало.

Сім'я відігравала важливу роль в організації повсякденного життя. Вона була основною соціальною одиницею, що забезпечувала економічну та емоційну підтримку. Мусульманські сім'ї слід розглядати як патріархальні об'єднання людей. Під наглядом і владою господаря – «батька сім'ї» – жили сини, одружені й неодружені, мати сім'ї, невістки, онуки, наложниці, прислуга та раби⁴.

Коран рекомендував одруження та створення сім'ї, але можливість багатоженства й утримання наложниць надавала мусульманській родині

¹ Faroghi S. Subjects of the Sultan... P. 169.

² Там само.

³ Gerber H. State and Society... C. 206.

⁴ Dankoff R. An Ottoman Mentality... P. 143.

особливого вигляду. Поділ статей залишався нормою й навіть визначав архітектурне планування житла. Для становища жінки були характерні обмеження свободи, різні форми примусу та постійна загроза бути відкинутою. Водночас, попри те що жінка здебільшого займалася домашнім господарством, вона відігравала важливу роль, яка не обмежувалася лише сімейним життям. Жінки іноді брали участь у сільськогосподарських роботах або ремеслах. Попри обмеження, вони могли володіти майном, укласти угоди та звертатися до суду, особливо в межах ісламського права¹. Гарем був способом життя виключно заможних ліудей; більшість мусульман, як і євреї та християни, мали лише одну дружину².

Чоловіки-мусульмани носили шаровари (дон), простору сорочку (гемлек) із дуже широкими рукавами, поверх якої вдягали доламу – різновид довгої релігійної або службової одежі до п'ят із вузькими рукавами. Поверх долами носили широкий довгий халат, що спадав до землі, а також ферадже, подібний до кафтана з доволі широкими й короткими рукавами³.

Якщо представникам немусульманського населення дозволялося носити взуття червоного, фіолетового та чорного кольорів, то жовтий колір був призначений лише для мусульман⁴. Окрім туфель без задника й підборів (пабуч), носили напівчеревики (башмак), чоботи (чисме) та м'яке взуття⁵. На голові мусульманин носив тюрбан (рис. 8). Немусульманам було заборонено носити тюрбани – вони використовували чепці та ярмулки⁶. Представники інших народів носили традиційний одяг, характерний для своїх регіонів.

¹ Gerber H. *State and Society*... P. 38.

² Shukurov R. *Harem Christianity*... P. 117.

³ Faroghi S. *Subjects of the Sultan*... P. 124.

⁴ Хитцель Ф. *Османская империя*... С. 277.

⁵ Faroghi S. *Subjects of the Sultan*... P. 125.

⁶ *Christians and Jews in the Ottoman Empire*... P. 158.

Жінки-мусульманки носили довгі шаровари (шальвари) завдовжки до щиколоток. Верхній одяг складався з бавовняної сорочки, поверх якої надягали шовкову блузку з довгими рукавами, що застібалася біля коміра на велику гудзик. Також вони носили своєрідний корсаж або вузький жилет (ентарі), приталений у талії. На вулиці жінка була одягнена у вільний плащ до щиколоток із рукавами та коміром (фєрадже). Голова була покрита білою вуаллю (яшмак), що доходила до чола, інша вуаль прикривала нижню частину обличчя. Незакритими залишалися лише очі. Вдома жінки носили взуття різних фасонів без задників із вишитої шкіри. Щоб виходити на вулицю, вони вдягали черевики, часто на товстій дерев'яній підшві, призначеній для пересування брудними вулицями (рис. 9)¹.

Таким чином, повсякденне життя в османських провінціях являло собою складне переплетіння традицій, релігійних практик і соціальних відносин, сформованих під впливом багатовікового османського правління. Незважаючи на вплив столиці, провінції зберігали власну самобутність, що проявлялося в архітектурі, житлі та культурі. Саме це поєднання єдності й різноманіття стало характерною рисою Османської імперії. Життя в цих регіонах зберігало багато місцевих особливостей, що робило повсякденність різноманітною та неоднорідною. Воно поєднувало традиційні форми господарювання й соціальної організації з елементами імперської системи управління. Попри певні обмеження та нерівності, мешканці регіону зберігали свою культурну й релігійну ідентичність, адаптуючись до умов османського правління та поступово формуючи основи майбутніх національних держав. Вивчення цієї повсякденності дає змогу глибше зрозуміти історичний розвиток регіонів та їхнє місце у ширшому контексті османського світу.

¹ Faroqi S. Subjects of the Sultan... P. 126.

Висновки

Довга історія Османської імперії розвивалася під впливом різноманітних процесів, що відбувалися на багатьох територіях і в різні епохи. Вона почалася зі створення Османом середньовічної держави. В результаті завойовних походів переможних османських султанів та їхніх полководців в XV-XVII ст. «Блискуча Порта» захопила величезні території на трьох різних континентах. Їхні володіння знаходилися у Європі, Азії та Африці. Ядром османських володінь стали високорозвинені ще в античності області Анатолії з дуже сприятливим кліматом для сільськогосподарських робіт, сприятливою географією і численними та дуже розвиненими торговельними шляхами. Європейська частина володінь турецьких султанів, що була завойована більш пізніше – Румелія, відрізнялася значно складною географією з серйозним гірським рельєфом, помірним кліматом та складною військово-політичною історією. По суті, вона була постійною ареною безкінечних військових дій. Разюче від них відрізнялися азійські та африканські провінції, які були захоплені ще пізніше. Серед них, безумовно, виділяються Сирія та Єгипет зі значним економічним потенціалом та торговельними можливостями. Інші території були важкодоступні з достатньо суровим кліматом та складною географією.

Вже у XVII ст. османська імперія почала втрачати периферійні території, а деякі з тих, що залишалися визнавали владу Стамбула лише номінально. На це сприяло декілька факторів. По-перше, географічне розташування османських володінь, які ніяк не сприяли об'єднанню імперії. Вузькі полоси захоплених земель вздовж Середземного та Червоного моря було практично неможливо інтегрувати у єдину країну. По-друге, дуже поганий розвиток торговельних шляхів, а головне транспорту, жодним чином

не сприяв уніфікації величезної імперії. По-третє, саме розміри держави безпосередньо впливали на розмаїття народів, які мешкали на її теренах, важливо, що турецька мова не була домінуючою у багатьох провінціях, навпаки, в більшості з них переважали місцеві мови, як наприклад, арабська у східних областях.

Слід зазначити, що в період свого розквіту Османська імперія не була «деспотичною державою», бо, насправді, дійсно величезна влада султана на місцях обмежувалася провінційною адміністрацією і піддані імперії мали деякий правовий захист. На практиці широкі повноваження султана були делеговані безпосередньо його представникам на місцях: військовим правителям, беям, пашам та їхнім помічникам. На провінційному рівні існувало безліч прикладів ретельного розмежування юридично-адміністративної та військової влади й відповідної професійної ієрархії.

Османська імперія в період розквіту була строкатою державою, що складалася з різнорідних елементів. Населення складалося з багатьох етносів: турки, татари, араби, перси, курди, роми, бербери, копти, греки, вірмени, слов'яни, албанці, угорці. Численні релігії співіснували поруч: переважав іслам сунітського напрямку, але також були присутні шиїзм, християнство в різних формах та юдаїзм.

При цьому провінційні мешканці відрізнялися за правовим та ідеологічним становищем, поділяючись на дві категорії: аскери та реая. Немусульманське населення провінцій поділялося на три великі групи: православні християни, східні християни та іудеї. Зиммі займав підпорядковане становище підданих «другого сорту».

Провінції були основним джерелом фінансових надходжень. Головним із них був земельний податок, тобто податок із власників або розпорядників землі, таких як тімаріоти. Загалом в османській провінційній податковій

системі існувало дуже багато різноманітних податків: «десятина», джиз'я, закят, «ленний податок», податки на овець та рудники та надзвичайні податки та торгові збори.

Економічна потужність Османської імперії ґрунтувалася на великому різноманітті ресурсів, а також на політичній стабільності й безпеці. Імперія являла собою величезний внутрішній ринок. Провідне місце посідало сільське господарство – землеробство та тваринництво. В період розквіту османські провінції мали дуже розвинену спеціалізацію. Близькосхідні та африканські провінції були центром вирощування не лише зернових, а й фруктів та цукрового тростина, егейські, балканські та причорноморські – коноплі, меду, воску, узбережжя Середземного моря – оливок тощо. У тваринництві повсюдно переважало розведення овець і кіз, тоді як свиней утримували лише в християнських поселеннях Балкан. Ремесла відігравали значно меншу роль. Існувало кілька металургійних районів в Анатолії, на Балканах, у Фракії та в Македонії.

Торгівля знаходилася на досить високому рівні. Серед відомих товарів були мило та скляний посуд з близькосхідних провінцій, залізні вироби з балканських провінцій, фаянс з Анатолії. Також, провінції експортували шерсть, бавовну, шкіру, зерно, волокно, прянощі, парфуми, оливкову олію.

Повсякденне життя в османських провінціях являло собою складне переплетіння традицій, релігійних практик і соціальних відносин, сформованих під впливом багатовікового османського правління. Незважаючи на вплив столиці, провінції зберігали власну самобутність, що проявлялося в архітектурі, житлі та культурі. Саме це поєднання єдності й різноманіття стало характерною рисою Османської імперії. Життя в цих регіонах зберігало багато місцевих особливостей, що робило повсякденність різноманітною та неоднорідною. Воно поєднувало традиційні форми

господарювання й соціальної організації з елементами імперської системи управління. Попри певні обмеження та нерівності, мешканці регіону зберігали свою культурну й релігійну ідентичність, адаптуючись до умов османського правління та поступово формуючи основи майбутніх національних держав. Вивчення цієї повсякденності дає змогу глибше зрозуміти історичний розвиток регіонів та їхнє місце у ширшому контексті османського світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Богуславский Г. С., Янов Д. М. Акче Османской империи последней четверти XV – первой четверти XVII вв. (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции) // Древнее Причерноморье. Одесса: А. С. Фридман, 2013. Вып. 10. С. 55-68.
2. Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 56-61.
3. Законоположение вилайета Шам (Дамаск) // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 77-81.
4. Законоположение ливы Мосул // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 63-70.
5. Закон о сипахи вилайета Рум // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 61-63.
6. Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы / пер. А. И. Рогова. Москва: Наука, 1978. 136 с.
7. Книга законов Селима I / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1969. 191 с.
8. Книга законов султана Мехмеда II Фатиха // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 17-22.
9. Книга законов султана Сулеймана Кануни // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой.

- Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 22-37.
10. «Книга об Асафе» везира Лютфи-паши (извлечения) // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 128-130.
 11. Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок во второй половине XVII века / под ред. П. А. Сырку // Православный палестинский сборник. Санкт-Петербург, 1890. Т. 10, вып. 30. 216 с.
 12. Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба, А. Н. Гаркавец, М. С. Мейер. Москва: Наука, 1984. 211 с.
 13. Трактат Али Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи // Аграрный строй Османской Империи XV-XVII вв.: документы и материалы / пер. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. С. 92-128.
 14. Эвлия Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. 338 с.
 15. Эвлия Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва: Наука, 1979. Вып. 2: Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. 288 с.
 16. Эвлия Челеби. Книга путешествия: (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / отв. ред. А. Д. Желтяков. Москва: Наука, 1979. Вып. 3: Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. 376 с.
 17. Эвлия Челеби. Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641-1667 гг.) / пер. с осман. яз. М. Б. Кизилов.

Симферополь: Таврия, 1996. 240 с.

- 18.Эвлия Челеби. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). / пер. с осман. яз. Е. В. Бахревского. Симферополь: Доля, 2008. 272 с.
- 19.Эвлия Челеби. Описание Северного Кавказа (Извлечения из сочинения «Сейяхат-наме») / сост. К. Ю. Рахно. Москва: Таус, 2011. 112 с.
- 20.Aşık Çelebi's Assemblies of Poets (Meşairü'ş-Şuara) / ed. H. Bihışt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 500-504.
- 21.Azmizade Haleti's Divan / ed. B. Açıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 428-449.
- 22.Bitlisi's the Essence of Kingship / ed. H. Tilmaz // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 193-201.
- 23.Borsook E. The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497-1498) // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 1973. 36. P. 145-197.
- 24.Ebussuud Efendi's fatwas / ed. A. Atçıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 97-106.
- 25.Fatwas of the Ottoman Shaykh al-Islams / ed. N. Antov // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal

- Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 32-54.
- 26.Hagen G., Dankoff R. An Ottoman Cosmography. Translation of Cihānumā. Leyden: Brill, 2021. 320 p.
 - 27.Jalal al-Din Davani on Establishing the Existence of the Necessary Being / ed. A. Bdaiwi // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 319-335.
 - 28.Hakiki. Book of Guidance / ed. F. Betul Yavuz // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 150-159.
 - 29.Hasan Kafi's Elements of wisdom for the order of the world / ed. H. Tilmaz // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 201-204.
 - 30.The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq: Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador / Ed. Ch. Foster. London: Kegan Paul, 1881. Vol. 1. 445 p.
 - 31.Latifi's Biography of Poets and Beacon for Versifiers (Tezkiretü'ş-Şuara ve Tabsıratü'n-Nuzama) / ed. H. Bihişt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 498-500.
 - 32.Mustafa Ali's Essence of History (Kunh al-Akhbar) / ed. Z. Atçıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 228-239.

33. The Secret of Ta-Ha by the Pseudo-Eşrefoğlu Rumi / ed. T. Artun // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 366-383.
34. Sehi's Eight Paradises / ed. H. Bihişt // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 498.
35. Sultan Suleiman's Imperial Letter of Victory / ed. Z. Atçıl // The Empires of the Near East and India: Source Studies of the Safavid, Ottoman, and Mughal Literate Communities / ed. H. Khafipour. New-York: Columbia University Press, 2019. P. 280-287.
36. Taeschner F. Osmanlı Kaynaklarına Gore Anadolu Yol Ağı. 50 Tablo ve 2 Harita ile Birlikte. Istanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010. 415 s.
37. Атыл Э. Османское искусство и архитектура // История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. Москва: Восточная литература, 2006. Т. 2. С. 438-569.
38. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. / пер. с фр. Москва: Языки славянской культуры, 2002. Ч. 1: Роль среды. 496 с.
39. Буке О. Османская империя. Шесть веков истории / пер. с фр. Москва: Колибри, 2014. 352 с.
40. Жюльен Ш.-А. История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко от арабского завоевания до 1830 года / пер. с франц. Москва: Наука, 1961. 337 с.

- 41.Иванов Н. А. Свободные и податные племена Северной Африки в XIV XVI вв. // Арабские страны. История. Москва: Наука, 1963. С. 64-72.
- 42.Иванов Н. А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Народы Азии и Африки. 1978. № 3. С. 47-59.
- 43.Иванов Н. А. Система миллетов в арабских странах (XVI-XVIII вв.) // Восток. 1992. № 6. С. 29-41.
- 44.Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. Москва: Восточная литература, 2001. 287 с.
- 45.Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300-1600 / Пер. з англ. Київ: Критика, 1998. 286 с.
- 46.История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. Москва: Восточная литература, 2006. Т. 1: История Османского государства и общества. 602 с.
- 47.Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи / пер. с англ. Москва: Крон-пресс, 1999. 696 с.
- 48.
- 49.Кримський А. Історія Туреччини. Київ-Львів: Олір, 1996. 287 с.
- 50.Моргун О. Становление откупной системы и чифтлик в Османской империи (конец XVI-XVIII вв.) // Вісник Харківського національного університету. 2014. Серія «Історія». Вип. 49. С. 106-119.
- 51.Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Москва: Наука, 1984. 234 с.
- 52.Петросян И. Е. Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1984. С. 185-191.
- 52.Петросян И. Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи

- в XVI-XVII вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: сб. науч. статей. Москва, 1986. С. 66-71.
- 54.Петросян Ю. А. Российская историография Османской империи. XVIII-XX вв. Санкт-Петербург: Наука, 2012. 260 с.
 - 55.Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. Санкт-Петербург: Наука, 2017. 350 с.
 - 56.Середа А. Османская экспансия в Северо-Западном Причерноморье в XV-XVII в. // Bulgarian Historical Review. 2009. Т. 37,1-2. С. 3-23.
 - 57.Хитцель Ф. Османская империя / пер с фр. Москва: Вече, 2006. 384 с.
 - 58.Barkey K. Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 268 p.
 - 59.Burbank J., Cooper F. Empires in World History. Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University press, 2010. 246 p.
 - 60.Canbakal H. Society and Politics in an Ottoman Town. Ayntab in the Seventeenth Century. Leyden: Brill, 2007. 318 p.
 - 61.Christians and Jews in the Ottoman Empire / Eds. B. Braude, B. Lewis. London: Holmes and Meier, 1982. 197 p.
 - 62.Crane H. Art and Architecture, 1300-1453 // The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453) / Ed. K. Fleet. Cambridge: Cambridge university press, 2009. P. 266-352.
 - 63.Cohen A., Lewis B. Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton: Princeton university press, 1978. 302 p.
 - 64.Dankoff R. An Ottoman Mentality. The World of Evliya Celebi. Leyden: Brill, 2006. 241 p.
 - 65.Earthly Delights. Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe, c. 1500-1900 / Eds. A. Jianu, V. Barbu. Leyden: Brill, 2018. 341 p.

66. An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 2. 1600-1914 / Eds. H. İnalcık, D. Quataert. Cambridge: Cambridge university press, 1997. 256 p.
67. İnal O., Köse Y. The Ottoman environments revisited // Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History / Eds. O. İnal, Y. Köse. Winwick: The White Horse Press, 2019. P. 1-14.
68. Faroqhi S. Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // International Journal of Middle East Studies. 1982. Vol. 14/4. P. 523-539.
69. Faroqhi S. Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 214 p.
70. Faroqhi S. The Ottoman Empire and the World Around It. London-New-York: Tauris, 2004. 290 p.
71. Finkel C. Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923. London: John Murray, 2005. 215 p.
72. Fleet K. The Turkish Economy, 1071-1453 // The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey (1071-1453) / Ed. K. Fleet. Cambridge: Cambridge university press, 2009. P. 227-265.
73. Gerber H. State and Society in the Ottoman Empire. Farnham: Ashgate, 2010. 251 p.
74. Hagen G. Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Čelebis Ğihānnumā. Berlin: Klaus Schwarz, 2003.
75. İnalcık H. «Arab» Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century // Revue d'histoire maghebaine. 1983. T. 31-32. P. 256-270.
76. Kuru M. A «Magnificent» Climate: Demography, Land and Labour in Sixteenth-Century Anatolia // Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History / Eds. O. İnal, Y. Köse. Winwick: The White Horse

- Press, 2019. P. 35-57.
77. Levonian L. The Millet System in the Middle East // *The Muslim World*. 1952. Vol. 42. P. 90-96.
78. McGowan B. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge university press, 1981. 202 p.
79. Michel N. Introduction: ottomanisme et ruralisme // *Sociétés rurales ottomanes* / Eds. M. Afifi et al. Le Caire, 2005. P. 1-16.
80. Michel N. *L'Égypte des villages autour du seizième siècle*. Louvain: Peeters, 2018. 247 p.
81. Mostafa H. The Early Mosque Revisited: Introduction of the Minbar and Maqsura // *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* / Ed. G. Necipoğlu. Leiden: Brill, 1995. P. 1-16.
82. *Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa* / Eds. A. Helmedach et al. Leipzig: Eudora, 2014. 506 S.
83. Ostapchuk V. The Zaporozhian Cossacks and the Dnipro River Refugium // *Mediterranean Rivers in Global Perspective* / Eds. M. Koller et al. Paderborn: Schöningh, 2019. P. 273-302.
84. Peacock A. C. S., Nur Yıldız S. Introduction // *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* / Eds. A. C. S. Peacock, S. Nur Yıldız. London: Tauris, 2013. P. 1-22.
85. Shukurov R. Harem Christianity: The Byzantine Identity of Seljuk Princes // *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East* / Eds. A. C. S. Peacock, S. Nur Yıldız. London: Tauris, 2013. P. 115-150.

ДОДАТКИ

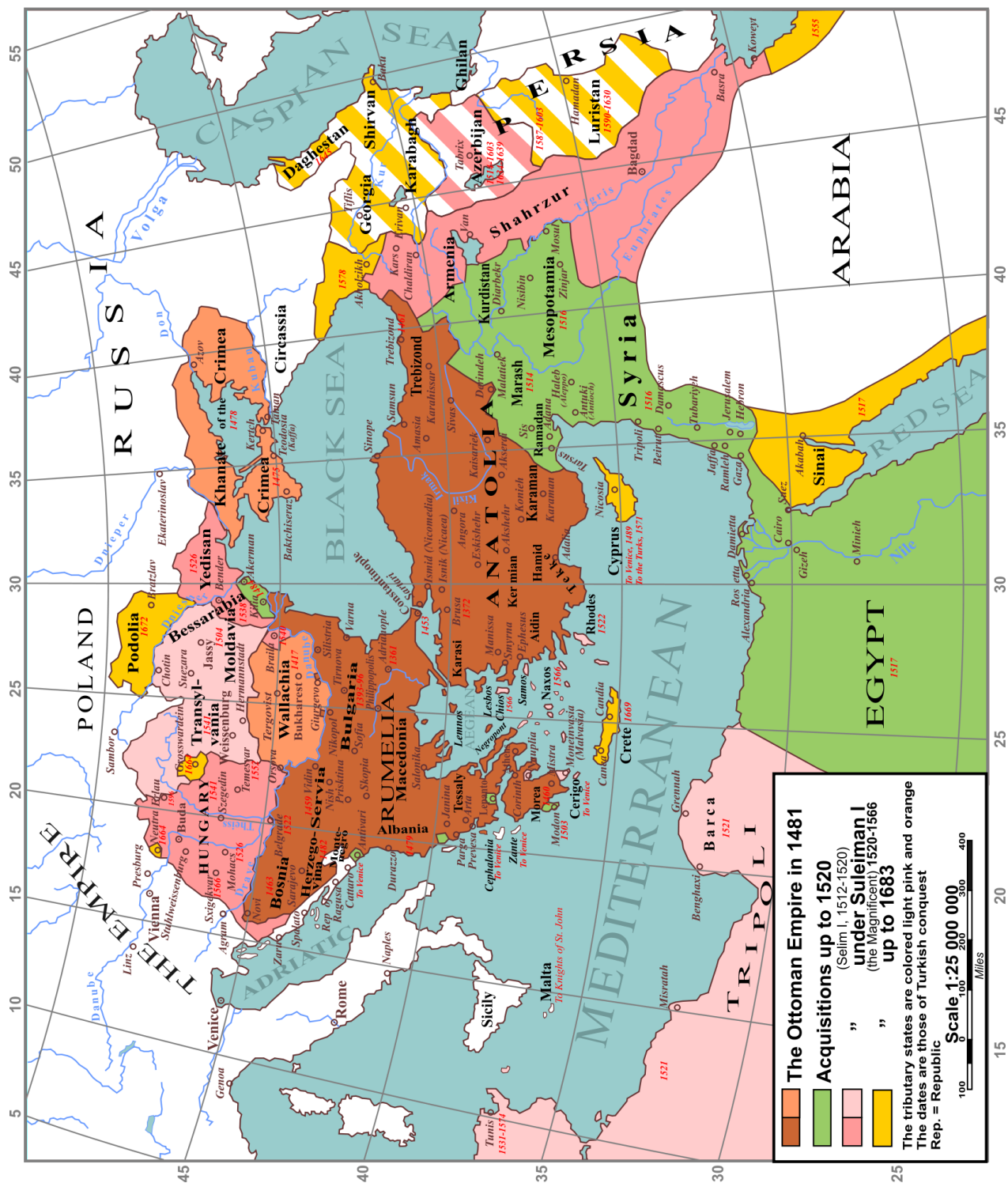

Рис. 1. Карта Османської імперії в 1481-1683 рр.

Бейлербейлик	Столиця	Дата завоювання	Дата перетворення на бейлербейлик
Румелія (Румелія)	Едірне, згодом Софія і Монастир	1361–1385	1362
Анатолія (Анатолія)	Анкара і Кютахя	1354–1391	1393
Рум	Амасья і Сівас	1392–1397	1413
Трабзон (Трапезунд)	Трабзон	1461	до 1578
Боснія (Боснія)	Сарайбосна (Сараєво)	1463	1580
Караман	Конья	1468–1474	1468–1512
Кефе (Кафа, на Чорному морі)	Кефе	1475	1568
Зулкадыр (Зюлькадырйє)	Мараш	1515	1522
Ерзурум	Ерзурум	1514	1533
Діярбекир	Діярбекир	1515	1515
Мосул (Мосул)	Мосул	до 1516	1535
Халеб (Алеппо; Північна Сирія)	Алеппо	1516	1516
Шам (Дамаск; Південна Сирія)	Дамаск	1516	1517–1520

Бейлербейлик	Столиця	Дата завоювання	Дата перетворення на бейлербейлик
Траблус-Шам	Триполі (Ліван)	1516	до 1570
Миср (Єгипет)	Каїр	1517	1517–1522
Емен (разом з Аденом)	Забід, Сана	1517–1538	1540
Джезаїр-і бахр-і сефід (острови Егейського архіпелагу)	Геліболу (Галліполі)	1354–1522	1533
Джезаїр-Гарб (Алжир)	Алжир	1516	1533
Карс	Карс	1534	1580
Багдад	Багдад	1534	1535
Ван	Ван	1533	1548
Тунус (Туніс)	Туніс	1534	до 1573
Басра	Басра	1538–1546	1546
Лакса (аль-Хаса)	аль-Катиф	до 1550	1555
Будин (Угорщина)	Будапешт (Буда)	1526–1541	1541
Траблус-Гарб	Триполі (Лівія)	1551	1556
Тамішвар	Темешвар (Тімішоара)	1552	1552
Шахризар	Шахризар	1554	?
Хабеш (Абіссинія)	Суакін і Джидда	1555–1557	1557
Кіприс (Кіпр)	Нікосія	1570	1570
Чилдир	Чилдир	1578	1578
Ракка	Руха	1517	до 1600

Рис. 2. Табл. 1. Бейлербейлики Османської держави (за Історія Османського господарства).

4. УПРАВЛІННЯ ОСМАНСЬКОЮ ПРОВІНЦІЄЮ (провінційна адміністрація)

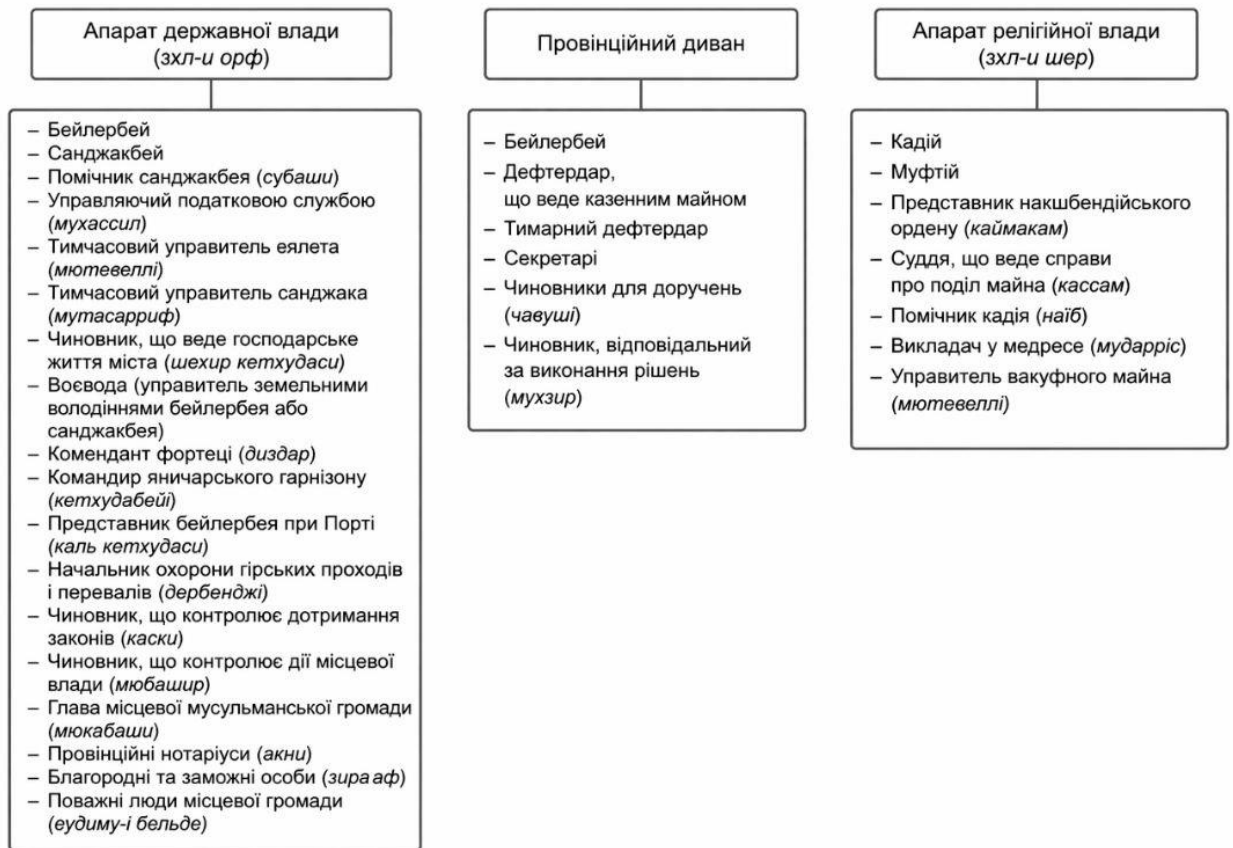

Рис. 3. Табл. 2. Провінційна адміністрація Османської імперії в XVI ст.
(за Ф. Хітцелем)

Річні доходи власників тімара

бейлербей – 600 000-1 000 000 аспр/на рік

санджак-бей – 200 000-600 000 аспр/на рік

субаши – 20 000-200 000 аспр/на рік

сипахи – 2000-3000 аспр/на рік

1 000 аспр = 0,9 кг золота

Рис. 4. Табл. 3. Доходи тімариотів в наприкінці XV ст. (за Ф. Хітцелем).

1339 р. Бурса: мечеть Орхана
1366 р. Едірне: мечеть Мурада I
1376 р. Маніса: «Велика мечеть» (Улу Джамі)
1378-1392 рр. Ізник: «Зелена мечеть» (Йешилъ Джамі)
1399 р. Бурса: «Велика мечеть» (Улу Джамі)
1391-1400 рр. Бурса: комплекс Баязида I
1404-1414р р. Едірне: «Стара мечеть» (Ескі Джамі)
1414-1420 рр. Бурса: «Зелена мечеть» (Йешилъ Джамі)
1426 р. Бурса: комплекс Мурадїї
1436 р. Едірне: мечеть Мурадїє
1447 р. Едірне: мечеть з мінаретом «Три балкони» (Юч шерелефелі Джамі)
1484-1488 рр. Едірне: комплекс Баязіда II, побудований Хайреддіном
1486 р. Амасія: мечеть Баязіда II
1528 р. Каїр: мечеть Сулейман-паші
1544 р. Алеппо: мечеть Хусрів-паші
1553-1566 рр. Дамаск: медресе і теккеСулеймана
1555 р. Алеппо: мечеть Аділлія
1560-1561 рр. Едірне: караван-сарай Рустем паші
1568-1569 рр. Едірне: ринок Алі-паші
1565-1575 рр. Едірне: мечеть Селіміє
1572-1574 рр. Дамаск: мечеть Мурада та Дервіш-паші
1583 р. Алеппо: мечеть Бахрамїя
1590 р. Дамаск: мечеть Сінан-паші
1574 р. Конія: мечеть Селіміє
1610 р. Каїр: мечеть Маліка Сафія
1660 р. Алжир: мечеть аль-Джадід

Рис. 5. Табл. 4. Хронологія основних архітектурних пам'ятників османської імперії з датами відкриття (за Х. Мостафою).

Рис. 6. Мечеть Томбул-Джамі (Болгарія) разом з навколишніми спорудами (за Х. Мостафою).

Рис. 7. «Люди Книги» в Османській імперії: християнин, іудей та армянін (за С. Фарокі).

Рис. 8. Турок з Тунісу та турок з Дамаску (за С. Фарокі).

Рис. 9. Турецька жінка та дві грецькі міщанки (за С. Фарокі).